

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**БАТКЕН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫЗЫЛ-КЫЯ ГУМАНИТАРДЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК
ИНСТИТУТУ**

ИСЛАМКУЛ МАМАТКУЛОВИЧ ЖОРОВ

**Лексикалык диалектизмдер
изилдениши жана стилдик
өзгөчөлүктөрү**

(Диалектизмдик фактылар түштүк батыш диалектинин
материалында)

ОШ, 2014

ББК
Ж

Баткен мамлекеттик университетинин
Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунун окумуштуулар
кеңешинин чечими менен басууга сунуш кылынган

Адис редактор – филология илимдеринин кандидаты,
профессор **А. Жалилов**.

Рецензиялаган – Кыргыз Республикасынын илимине эмгек
сиңирген ишмер, Республикалык «Кыргыз
тили» коомунун академик Б. Юнусалиев
атындагы сыйлыгынын лауреаты, филология
илимдеринин доктору, профессор **Ш. Жапаров**,
филология илимдеринин кандидаты, доцент
А. Машрабов

Жороев И. М.

Лексикалык диалектизмдердин изилдениши жана стилдик өзгөчөлүктөрү: диалектизмдик фактылар түштүк батыш диалектинин кээ бир жазуучу өкүлдөрүнүн чыгармаларынын материалында. – Ош, 2014. – ___ б.

ISBN

Баткен мамлекеттик университетинде «Түштүк Батыш Кыргызстандын маданиятынын актуалдуу маселелери» деген жалпы теманын үстүндө изилдөө алып барылат. Бул эмгекте ошол комплекстик иликтөөнүн лингвистика тармагы камтылат.

Китепте биринчи жолу лексикалык диалектизмдердин изилдениш тарыхы, териялык маселелери жалпылаштырылып, лексикалык диалектизмдердин табияты, түрлөрү, стилдик өзгөчөлүктөрү иликтөөгө алынат. Диалектизмдик фактылар түштүк батыш диалектинин өкүлдөрү М.Гапаров, К.Сабыров, М.Үсөнов, Н.Сайдуллаев, Э.Эрматовдордун чыгармаларынан алынат.

Эмгек жогорку окуу жайлардын студенттерине, аспиранттарга, кыргыз тилчи жана адабиятчы мугалимдерге арналат.

**Ж-
ISBN**

ББК

© И. М. Жороев

БАШ СӨЗ

Кыргыз улуттук адабий тили улам кызмат кылуу чөйрөсү кеңейип жаткан жаш адабий тилдердин сабында турат. Ал эгемендүү кыргыз улутунун маданиятынын, адабиятынын жана илиминин формасы болуп, бүгүнкү ааламдашып (глобалдашып) бараткан опурталдуу шартта элибиздин этнос катары жашап калуу келечегин аныктап да турат.

Ошондой эле, улуттук адабий тил мамлекеттик тил статусунда республикабызда жашаган башка этникалык жалпылыктардын улуттар аралык тили катары жаңы коомдук функцияны аткарууда. Бирок ошол эле учурда кыргыз тилинин жергиликтүү диалектилери, говорлору адамдардын ортосун-дагы байланыш-катыштын куралы болуудан кала элек, адабий тил менен жанаша жашап, өз өмүрүн улантып келет. Демек, диалектизмдердин табияты, тилдик жана стилдик бөтөнчөлүктөрүн ЖОЖдордун кыргыз филологиясы адистиктеринде окутуу учур талабы.

Кыргыз тили илиминде көркөм чыгармалардын тилиндеги диалектизмдерге байланыштуу бир катар олуттуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бирок диалектизмдердин изилденишин жана стилдик функцияларын белгилүү бир системага салган атайын эмгек жок. Ошондуктан, китепте алгач диалектизмдердин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениши, классификацияланышы, лексикалык диалектизм-дердин түрлөрү жана стилдик өзгөчөлүктөрү жалпылап көрсөтүлөт.

Лингвистикалык адабияттарда «диалектилик сөз», «диалектилик лексика», «диалектизмдер» деген терминдерди түшүндүрүүдө да бирдиктүү пикир айтылбайт. Биз аларды 1) диалектилик сөздөр менен диалектизмдерди бирдей жана 2) бул терминдерди ажырымдап түшүнгөн көз караштар деп эки топко бөлүп, алардын кайсы лингвистикалык дисциплиналарга объект болушун түшүндүрүүгө аракет кылдык.

Лексикалык диалектизмдер адабий тилдеги сөздөр менен болгон тыбыштык, семантикалык байланышына жана туюндурган денотаты менен байланышындагы өзгөчөлүктөргө карай нагыз лексикалык, лексика-семантикалык жана бир нече тематикалык топторду (килемчиликке, үй курулушуна, бак-даракка, өсүмдүктөргө, ай аталыштарына ж.б. байланыштуу) камтыган этнографиялык

диалектизмдерге бөлүнөт. Китепте алардын спецификалык бөтөнчөлүктөрү тийиштүү мисалдар менен ачылып берилди.

Фактылык материалдар кыргыз тилинин түштүк батыш диалектинин өкүлдөрү болгон кесипкер акын-жазуучулардын (М. Гапаров, К.Сабыров, Н.Сайдуллаев, М.Үсөнов, Э.Эрматовдордун) чыгармаларынан алынды.

Китептин карата айтылган сын пикирлер жана сунуштар үчүн автор ыраазычылыгын билдирет.

Автор

ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН АЙРЫМ ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

Диалектизмдердин жалпы маселелери жана алардын изилдениши

Көркөм стиль – «функционалдык стилдин бир түрүнө кирген өзгөчө мүнөздөгү стиль» [104:96].⁸ Анын негизги өзгөчөлүктөрүн коммуникативдик функция менен катар эстетикалык функциянын мүнөздүүлүгүнөн; тилдеги бардык каражаттар - ар бир сөз, форма, баштапкы маанилеринен тыш кайрадан мотивдешип, эстетикалык трансформацияга кабылып, кайра андалышынан; адабий тилдин башка стилдерине тийиштүү тилдик каражаттар да камтылып, аларды эстетикалык кызматка чегерген, сыйымдуулуктун кеңип, башка системалуу-луктун жаралышынан; чындыктын образдуу, экспрессив-дүү чагылдырылышынан жана сүйлөшүү кебине мүнөздүү каражаттардын атайын стилистикалык максат-тарда колдонулушунан көрөбүз.

Көркөм чыгармалардын тилин үйрөнүүнүн үстүндө окумуштуулар байыркы антик доорунан бери шугулданып келе жатышат. Биздин заманга чейинки эрада эле Аристотелдин атактуу «Поэтика» жана «Риторикасында» көркөм чыгармалардын тили «... сөз устаты өзүнүн чыгармасын жараткан курал, инструмент гана эмес, ошол көркөм чыгарманын өзүн түзгөн материал да боло алган» [97:8]⁹ эки жактуу функцияга ээ экендиги таанылган. Мындай эки жактуу концепция бир канча кылымдар бою ар бир жаңы жаралган көркөм агымдарда да маанисин жоготпой, өз күчүндө келет.

XIX кылымдын экинчи жарымында орус лингвистикасынын айдыңында А.А.Потебния жана А.Н.Веселовскийлер эпикалык формалардын мате-риалында көркөм тилдин туруктуу белгилери жана алардын ар кайсы тарыхый доорлордо түрдүүчө көрүнүшү жөнүндөгү окууга – тарыхый поэтикага, негиз салышкан [38:3-104].¹⁰

⁸ Маразыков Т. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы: II китеп. –Б.: Бийиктик, 2005.-96-б. (167 б.)

⁹ Мамытов Ж. Къркъм чыгарманын тили. –Ф.: Мектеп, 1990. -8-б.

¹⁰ Къркъм чыгармалардын тили маселесинин изилдениш тарыхы тууралуу карабыз: Виноградов В. В. О теории художественной речи. –М., 1971. -3-104-б-р.

Көркөм кептин стилистикасынын өнүгүшүндө В.В.Виноградовдун эмгеги үлкөн. Ал адабий стилдердин өзгөрүшү менен бирге көркөм чыгармалардын тилинде жүз берген процесстерди орус классикалык жана совет адабиятынын бай материалында терең талдоого алып, көркөм чыгарманын тили илимин жараткан. Орус лингвистикасында көркөм стилистиканын проблема-ларына В.И.Чернышев, [180]¹¹ Б.А.Ларин [91],¹² А.В.Чичерин [181],¹³ Л.П.Якубинский [193],¹⁴ А.И.Ефимов [55],¹⁵ Г.О.Винокур [40],¹⁶ Р.А.Будагов [35],¹⁷ П.Т.Пустовойт [130],¹⁸ А.Н.Кожина [80]¹⁹ ж. б. окумуштуулар изилдөөлөрүн арнашкан.

Үч кылымдай тарыхы бар орус көркөм стилистикасы боюнча бул стилдин бөтөнчөлүктөрүнө, фольклордук чыгармалардын, жазма эстеликтердин жана кесипкер акын-жазуучулардын тилине, аларга талдоо жасоонун усулдарына (методдоруна) байланыштуу ар тараптуу изилдөөлөр жүргүзүлүп, анын көп проблемалары (айрым кайчы пикирлерди эске албаганда) жетишерлик даражада такталган. Ал иликтөөлөрдүн таасиринде түрк тилдеринде да бир катар эмгектер жаралды. Бул багытта, айрыкча, азербайжан, өзбек, казак ж. б. түрк тилдеринде кеңири изилдөөлөр алып барылган [23, 6, 164, 52, 159, 158, 60].²⁰

Ошентип, кыскача тарыхый экскурс көрсөткөндөй, адабий чыгармалардын тили, негизинен, эки планда, биринчиден, элдин тилинин кайсы бир мезгилдеги өнүгүү даражасын чагылдырган материал, экинчиден, чыгарманын көркөмдүк өзгөчөлүгүн,

¹¹ Чернышев В.И. Избранные труды в 2-х т. / Сост. А.М.Иорданский, В.Г.Костомаров, И.Ф.Протченко. Т. 2: Язык и стиль писателей. Диалектология. Правописание и методика преподавания. Personalia. –М.: Просвещ., 1970. (718 б.)

¹² Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя: Избранные статьи. –Л.: Худ. лит., 1971. –288 б.

¹³ Чичерин А. В. Сила поэтического слова: Статьи, воспоминания. –М.: Советский писатель, 1985. (320 б.)

¹⁴ Якубинский Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование / Ответ. ред. А.А.Леонтьев. –М.: Наука, 1986 (208 б.).

¹⁵ Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. –Изд. 2-е, доп. и переработ. –М.: Изд-во Масковского университета, 1961. (520 б.)

¹⁶ Винокур Г.О. О языке художественной литературы / Совт. Т. Г. Винокур; Предисл. В.П.Григорьева. –М.: Высш. шк., –1991. (448 б.)

¹⁷ Будагов А.И. Человек и его язык. –М.: Изд-во Московского университета, 1974. (263 б.)

¹⁸ Пустовойт П.Т. От слова к образу. –Изд. 2-е, переработ. –Киев: Изд-во Вадьянска школа, 1974. (190 б.)

¹⁹ Кожина М.Н. Стилистика русского языка. –М.: Просв.,1977. (223 б.)

²⁰ Багиров Г.А. Особенности разговорного языка в азербайджанском прозе (На материале азербайджанской прозы конца XIX и начала XX вв.); Автореф. дис. ...докт. филол. наук: 10. 02. 06. –Баку, 1991. (-69 б.); Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. –Ташкент, Фан, 1979 (150 б.); Турдалиев Б. Ҳамза ва Ўзбек адабий тили. –Тошкент, 1981. (104 б.); Данияров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. –Тошкент, Фан, 1988. (208 б.); Сыздыкова Р. Абай шығармаларының тілі: Лексикасы мен грамматикасы. –Алматы, Ғылым, 1968; Ошонку. XV-XVII ғасырлардағы қазақ кыркым әдебиет тіліні // Қазақ әдебиет тілінің қалыптасу тарыхы мен даму жолдары. –Алматы, 1981. -60-86-б.-р.; Жанпейсов Е. Қазақ прозасының тілі (Октябрь алды және 20-30-жылдар). –Алматы, Ғылым, 1968. (268 б.) ж. б.

автордун чеберчилигин, стилин мүнөздөөчү көркөм туунду катары иликтенип келе жатат. Албетте, окумуштуулар биринчи учурда ар бир тилдин адабий формасынын калыптанышындагы, өнүгүшүндөгү тарыхый жагдайлар-га, экстралингвистикалык жана лингвистикалык факторлорго конкреттүү мамиле жасоо зарылдыгын, экинчи учурда болсо тилдик фактыларды чыгарманын жалпы контекстинде, автордун стилдик бөтөнчөлүгүнүн фонунда талдоо кажеттигин баса белгилешерин эскерте кеткенибиз абзел.

Диалектизмдердин кыргыз тили илиминде изилдениши

Кыргыз тили илиминде да өткөн кылымдын 60-жылдарынын экинчи жарымынан тартып фольклордук жана көркөм чыгармалардын тили изилдөөгө алына баштаган. Алгачкы аракеттер көбүнчө адабий чыгармалардын тилинин лексика-фразеологиялык жана поэтикалык көркөм сөз каражаттарынын (троптордун) өзгөчөлүктөрүн талдоого арналган [30, 83, 110, 133, 95, 182, 61].²¹

Көркөм стилдин табиятын биринчилерден болуп мүнөздөгөн илимий макалалар А.Жапаров [62],²² А.Турсунов [167],²³ К.Сартбаев [135]²⁴ сыяктуу окумуштуулар тарабынан жазылган. А.Турсунов функционалдык стилдерди түрлөргө бөлүштүрүп, ар биринин, алардын ичинде көркөм стилдин айырмалуу жактарын көрсөтөт. Ошондой эле, академик Б.М.Юнусалиевдин [192]²⁵ XIX кылымга таандык Молдо Нияздын чыгармаларын түштүк батыш диалектинин өзгөчөлүктөрүн камтып, жалпы элдик тилде жазылган эстелик катары далилдеген, М.Мураталиевдин[115]²⁶

²¹ Бейшекеев Н. М. Абдукаримовдун «Жашагым келет» романындагы диалектизмдер // Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. –Ф., 1965. -52-71-б-р; Кырбашев К. Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили. –Ф.: Илим, 1967. (100 б.); Мукамбаев Ж. Сыз к\ч («Сынган кылыч» романын тили жын\ндь) // Кыргызстан маданияты. -1972. -5-январь; Сапарбаев А. Метафоры в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. –Ф., 1975. -34 б.; Мамытов Ж. «Сынган кылыч» романындагы тарыхый стилизация // Ала Тоо -1977. -№ 12: -146-160-б-р.; Эгембердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. –Ф., 1980. -18 б.; Жангышева Ж. Салыштыруу –К.Жангышевдин чыгармаларындагы с\рт\г\т\г\ч\ кырк\м\ ыкма. –Ф.: Мектеп, 1981. -66 б.

²² Жапаров А. Кыргыз с\зд\н\ стили // Кыргызстан маданияты. -1968. -7-фев.

²³ Турсунов А. Кыргыз адабий тилинин стилдик т\рл\р\ жын\ндь // Кыргыз ССР Илимдер академиясынын кабарлары. -1969. -№1. - 84-92-б-р.

²⁴ Сартбаев К. К. Адабий тилдин стили // Кыргызстан маданияты. -1971. -13-окт.

²⁵ Юнусалиев Б. М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза // Тюркологическое исследование: Сборник статей, посвященный 80-летию академика К.К.Юдахина. –Ф.: Илим, 1970. -48-72-б-р.

²⁶ Мураталиев М. Батырдык кенже эпостордун тилиндеги өзгөчөлүктөрү. –Ф.: Илим, 1976. (182 б.).

баатырдык кенже эпостордун, С.Гапаровдун[42]²⁷ макал-лакаптардын тилин элдик тил, анын тарыхы жана аталган фольклордук тексттердин көркөм бөтөнчөлүктөрү менен тыгыз байланышта иликтеп, алардан «адабий тилдин алгачкы булактарын»[115]²⁸ байкаган эмгектери көркөм стилдин теориясынын өнүгүшүнө шарт түзгөн.

Стилистикадагы 1960-70-жылдарда башталган кадамдар кыргыз лингвистикасынын бул бөлүмүнүн бир нече багыттарынын жана аспектилеринин андан ары өнүгүшүнө, методдорунун практикаланып өздөштүрүлүшүнө пайдубал болуп берди. Көркөм стилистиканын кемелине жетишинде белгилүү тилчи Ж.Мамытов бараандуу эмгек сиңирди. Ал 1970-жылдардан бери адабий чыгармалардын лексикасы боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп[96, 95],²⁹ «Көркөм чыгарманын тили» аттуу монографиясын жаратты[97].³⁰ Анда көркөм чыгармалардын спецификалык бөтөнчөлүктөрү, адабий тил менен карым-катышы, эскирген сөздөрдүн, диалектизмдердин жана каармандардын энчилүү аттарынын стилистикалык функциялары кыргыз адабиятынын мыкты үлгүлөрүнүн материалында кеңири иликтөөгө тартылат. Автор аталган эмгектин негизинде докторлук диссертациясын коргоду[99].³¹

Улуттук сыймыгыбыз «Манастын», ырчылардан Барпы Алыкуловдун жана профессионал адабиятыбыздын көрүнүктүү өкүлдөрү Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов, Ч.Айтматов, Т.Касымбеков, Ж.Мамытовдордун ж.б. чыгармаларынын тилин жалпы эле бул стилдеги эне тилибиздин ар кайсы лингвистикалык категорияларын изилдеген бир нече

²⁷ Гапаров С. Кыргыз макал-лакаптарынын синтаксистик т[э]л[и]ш[и]. –Ф.: Мектеп, 1979. (140 б.).

²⁸ М. Мураталиев. Жогорку эмгекте. 169-б.

²⁹ Мамытов Ж. Кыргыз с[ы]рт[ы]н[д]а жандуу булагы // Кыргызстан маданияты, 1977. -24-март; «Сынган кылыч» романындагы тарыхый стилизация // Ала-Тоо. -1977. -№ 12. -146-160-б-р..

³⁰ Мамытов Ж. Кыргыз чыгарманын тили. –Ф.: Мектеп, 1990. (124 б.)

³¹ Мамытов Ж. Кыргыз чыгармалардагы эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвистикасы: Филол. ил. докт. ...дис. авторефераты: 10. 02. 01, 10. 01. 01. -Б., 2002. (58 б.).

диссертациялар коргоолуп [133, 182, 172, 56, 17, 165, 121],³² илимий эмгектер жазылды [83, 85, 156, 157].³³

Окумуштуу Т.Аширбаев кыргыз стилистикасында алгач ирет Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын материалында лексикалык бирдиктер менен бирге, морфологиялык жана синтаксистик каражаттарга да лингвостилистикалык талдоо жүргүзөт [17].³⁴ Ал өзүнүн илимий чыгармачылыгынын башкы арсеналын стилистикага арнап, тил илиминин бул бөлүмүнүн жалпы теориялык маселелеринен тартып дээрлик бардык багыттарына байланыштуу оригиналдуу эмгектерди жаратууга жетишкен, тил ресустарынын стилистикасын негиздеген [18, 19, 21, 22].³⁵ Соңку жылдарда С.Мусаев [116],³⁶ Т.Маразыков [103, 104, 105],³⁷ С.Өмүралиева [126],³⁸ Б.Усубалиев[174]³⁹ сыяктуу окумуштуулар кыргыз лингвистикасынын айдыңында текст таануу боюнча олуттуу изилдөөлөрдү жүргүзүшүп, көркөм стилистиканын жаңы аспектинин, көркөм тексттин стилистикасынын, өнүгүшүнө багыт беришти.

ДИАЛЕКТИЗМ ТЕРМИНИ БОЮНЧА ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ КӨЗ КАРАШТАР

Көпчүлүк элдердин тилдеринде диалектилик бөтөнчөлүктөр учурайт, бирок алар ар тилде ар түрдүү. Бул көрүнүш ошол тилдин тарыхый өнүгүшүнө, тарыхый социалдык абалына жана ал тилде сүйлөгөн элдин территориялык жактарына жер шартына

³² Сапарбаев А. Матафоры в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 02. –Ф., 1975 (34 б.); Эгембердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 02. –Ф., 1980 (18 б.); Усубалиев Б. Ш. Антонимы в киргизском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 02. –Ф., 1982 (23 б.); Жалилов А. Лексико-стилистические особенности устаревших слов в романах Тугельбая Сыдыкбекова: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 06. –Баку, 1988. (18 б.); Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: 10 . 02. 02. –Ф., 1990. (19 б.); Турдукожоев Т. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын стилдик өзгөчлүктөрүн мүнөздөгөн кыркым сөз каражаттары: Филол. ил. канд. ...дис. авторефераты: 10. 02. 02. –Б., 2000. (30 б.); Оморов А. Жолон Мамытовдун поэтикасынын айрым маселелери: Филол. ил. канд. ...дис. авторефераты: 10. 02. 01. –Б., 2004. (24 б.) ж.б.

³³ Кырбашев К. Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили. –Ф.: Илим, 1967. (-100 б.); «Манас» эпосунун стили.-Ф.: Илим, 1983. (-173 б.); Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили: 1-том. –Бишкек-Нарын: Айат, 2004. (156 б.); Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили: 2-том. –Бишкек-Нарын, 2005 (130 б.) ж.б.

³⁴ Аширбаев Т. Жогорудагы автореферат.

³⁵ Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы (Стилистиканын жалпы маселелери): 1-китеп. –Бишкек-Ош, 2000. (144 б.); Кыргыз тилинин стилистикасы: Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика: 2-китеп. –Б., 2000. (202 б.); Кыргыз тилинин стилистикасы: Морфологиялык жана синтаксистик стилистика: 3-китеп. –Б., 2001. (172 б.); Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы: 4-китеп.-Б.: Бийиктик, 2004 (...б.).

³⁶ Мусаев С. Ж. Текст: Прагматика, структура. –Б.: Раритет Инфо. -2000. (322 б.).

³⁷ Маразыков Т. Текст таануу жана анын айрым маселелери: I китеп. –Б.: Бийиктик, 2005. (144 б.); Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы: II китеп. –Б.: Бийиктик, 2005. (167 б.); Кыргыз тилинде тексти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар: III китеп. –Б.: Бийиктик, 2005. (166 б.).

³⁸ Ымралиев С. Ч. Айтматовдун кыркым текстине лингвистикалык илик. Монография. –Б., 1999 (158 б.).

³⁹ Усубалиев Б. Кыркым чыгармага лингвистикалык илик. –Б., 1994.

жараша чарба жүргүзүү ыңгайына, башка тилдер менен контактылык деңгээлине байланыштуу болот. Албетте, ар бир диалект жана анын говорлору тилдик деңгээлдер боюнча тийиштүү өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт. Өз кезегинде ал диалектилик көрүнүштөр адабий тил менен карым-катышта болуп, анын жазма жана оозеки формаларында, айрыкча көркөм чыгармаларда түрдүү максат-мүдөөлөрдө, жагдайларда колдонула берет. Ушул маселелерге байланыштуу лингвистикалык адабияттарда «диалектилик сөз», «диалектилик лексика», «диалектизмдер»* деген терминдерди түшүндүрүүдө бирдиктүү, так көз караш жок. Мындай чаржайыттыктарды орус лингвистикасындагы жана түркологиядагы жалпы тил илимине байланыштуу эмгектерден тартып жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуулуктардан да, атайын изилдөөлөрдөн да учуратууга болот.

Диалектилик сөздөр менен диалектизмдерди бирдей түшүнүү: Орус тилчиси Б.А.Головин «Тил илимине киришүү» аттуу окуу китебинде диалектилик лексиканы белгилүү бир территориянын чегинде гана колдонулган сүйлөшүү лексикасынын түрү катары мүнөздөп, диалектизмдер менен жергиликтүү диалектилик сөздөрдү бир мааниде карайт [47:95].⁴⁰ Ушундай эле ойду Н.М.Шанский: «Диалектилик лексика деп жалпы элдик лексиканын системасына кирбестен, жалпы улуттук орус тилинин бир же бир нече диалектилерине тиешелүү болгон сөздөрдү түшүнөбүз... Диалектилик мүнөздөгү сөздөрдү диалектизмдер деп атоо кабыл алынган, бирок аларды туюндуруу үчүн провинциализмдер, областтык сөздөр ж.б. терминдер да колдонулат»[177:117-118]⁴¹ -деп толуктайт.

Сөз болуп жаткан терминдерди синонимдеш колдонуу түркологияда казак[139:12, 141:3, 75:151-153, 11:143-144],⁴² өзбек [169:17-26, 179:128-129, 168:144-149]⁴³ ж. б. тилдерге

* Б. А. Ларин «Советтик жазуучулардын тилиндеги диалектизмдер» деген макаласында (1935) элдик говорлордун лексикасы гана эмес, арголорду жана ар т'рд\| кесиптик с'зд'рд\| туюндуруу \ч'н да колдонгон (Караёыз: Оссовецкий И. А. К'рсьт\лг'н эмгек. 338-б.).

⁴⁰ Головин Б. Н. Введение в языкознание. -Изд. 2-е, исправ. -М.: Высшая школа, 1973. -95-б.

⁴¹ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. -Изд.2-е, испр. -М.: Просвещение, 1972. -117-118-б-р.

⁴² Сарыбаев Ш., Накисбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. -Алматы: Ғылым, 1989. -12-б. (192 б.); Қазақ тілінің диалектологиялық с'здігі. -Алматы: Ғылым, 1996. -3-б. (200 б.); Калиев Ғ., Болганбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. -Толукт., -б'д. 2-басыл. -Алматы: Д'уір, 2003. -151-153-б-р. (248 б.); Айғабай Айтабылулы. Казак тілі морфонологиясы мен лексикологиясы. -Алматы: Казак университеті, 2006. -143-144-б-р. (272 б.)

⁴³ Узбек тили лексикологияси / Мас'ул мухарирлар: А. Ходжаев, А. Ахмедов. -Тошкент, Фан, 1981. -17-26-б-р. (314 б); Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Хожиев А., Расулов И., Дониев Х. Хозирги узбек адабий тили: 1 к'см. -Тошкент,

байланыштуу адабияттардан да орун алган. Казак тилчилери Ш.Сарыбаев, О.Накысбековдор: «Диалектизм болуш үчүн эки шарт болуу керек: 1) адабий тилде колдонулбаган, тек белгилүү бир говорго, диалектиге тиешелүү сөз болуу керек; 2) диалектизмдин өзүнүн таралуу чеги (изоглоссасы) болуу керек» [139:12]⁴⁴ (Диалектилик сөздөр да ушундай белгилерге ээ экендигине көңүл бөлүнүз – И.Ж.), -деп жазышат.

Кыргыз тилчилеринен Ш.Жапаров менен Т.Сыдыкова [69:70-75],⁴⁵ А.Сапарбаев [134:189-198],⁴⁶ К.Бекназаров [32]⁴⁷ ж. б. окумуштуулар диалектизм терминин диалектилик сөздөрдөн ажыратып чектебей түшүндүрүп жүрүшөт. Аталган окумуштуулардын дээрлик баары «диалектизм» терминин кең жана тар маанилерде карашып, тилдин бардык деңгээлдериндеги диалектилик өзгөчөлүктөрдү жана сөздөрдү туюндуруу үчүн колдонушат. Ошондуктан диалектизмдерди фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык, фразеологиялык диалектизмдер сыяктуу түрлөргө бөлүштүрүшөт. «Диалектилик сөз», тар маанидеги «диалектизм», «лексикалык диалектизм» терминдерин болсо өз ара маанилеш жумшашат. Ошондой эле, алар диалектизмдердин диалектилик «эни» менен адабий тилдин тигил же бул формаларында, адабий сүйлөшүү стилинде, айрыкчы, көркөм жана публицистикалык стилдеринде колдонулуш мүмкүнчүлүктөрүн белгилешет.

Диалектилик сөздөр менен диалектизмдерди ажырымдап түшүндүргөн көз караштар: Бул топтогу окумуштуулардын пикиринде диалектилик өзгөчөлүктөрдөн (бардык тилдик деңгээлдердеги көрүнүштөрдөн), диалектилик сөздөрдөн диалектизмдер айырмаланат, алардын тийиштүү өзгөчөлүктөрү бар, бир эле лингвистикалык категориянын - диалектилик өзгөчөлүктөрдүн (сөздөрдүн – кең мааниде), эки баскычтагы көрүнүшү катары мүнөздөлөт. Бул көз караштагыларда диалектизмдерди аныктоодо өзгөчөлөнгөн эки пикир байкалат. Бир даары (А.В.Калинин [148:35],⁴⁸ А.Н.Тихонов [163:153-154],⁴⁹

1980. -128-129-б-р. (448 б.); Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги узбек адабий тили. –Кайта ишланган, тудлир. 3-нашри. –Тошкент: Узбекистон, 1992.-144-149-б-р. (399 б.) ж.б.

⁴⁴ Сарыбаев Ш., Накысбеков О. Казак тилинѳ аймактык лексикасы. –Алматы, 1989. -12-б. (192 б.)

⁴⁵ Жапаров Ш., Сыдыкова Т. К. Кыргыз тилинин диалектологиясы. –Б.: Сабыр, 2001.-70-75-б-р. (152 б.)

⁴⁶ Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Б.: Кыргызстан –Сорос фонду, 1997. -189-198-б-р. (328 б.)

⁴⁷ Бекназаров К. Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер. –Ф.: Илим, 1987. (154 б.)

⁴⁸ Современный русский язык: Част I / Под ред. Д. Э. Розенталя. –М.: Высшая школа, 1979. -35-б. (318 .)

⁴⁹ Современный русский язык: Лексикология. –Ташкент: Укитувчи, 1991. -153-154-б-р.. (264 б.)

Ж.Мукамбаев [113:13-14, 15:152],⁵⁰ Ж.Мамытов [97:77]⁵¹ ж.б.) диалектизмдер деп **адабий чыгармаларда учураган** диалектилик көрүнүштөрдү, сөздөрдү аташат. Алсак, профессор Ж.Мамытов: «...диалектизм дегенди жалпы улуттук тилдин составында жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү берүү үчүн адабий чыгармаларда атайын стилистикалык максат менен колдонулган тилдик көркөм каражат катары түшүнөбүз» [97:77]⁵² - деп жазат.

Проф. Ж.Мукамбаев өзүнүн мурда жазылган эмгектеринде диалектилик өзгөчөлүктөрдү, диалектилик сөздөрдү диалектизмдер менен бирдей карап: «Диалектизм деп адабий тилдин нормасына мүнөздүү болбогон, жалпы элдик тилге бирдей тарабаган, жергиликтүү диалектилерде, говорлордо гана учураган тыбыштык, лексикалык, семантикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык өзгөчөлүктөрдү айтабыз» [114],⁵³ -деген аныктама берген болсо, кийин ал пикирин өзгөрткөн. «Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы» атуу китебинде: «Эгер сөз диалектилик белгилердин бирөөнө эле ээ болуп, көркөм чыгармаларда колдонулса, андай сөздөрдү «диалектизм» деп атоо керек» [113:13].⁵⁴

Диалектизм деп, бир жагынан, диалектилик белгини сактап, экинчи жагынан, **адабий тилге өтө баштаган** (алдын биз сыздык - И.Ж.) (бирок жалпы элдик тилге эмес) экилтик көрүнүшү бар сөздөрдү айтабыз. ...Диалектилик сөз кандайдыр бир жазуучу же жазуучулардын тобу аркылуу көркөм чыгармаларга аралаштырылып, адабий тилдин сөзүнө жакындаштырылса гана, ал диалектизм боло алат.» [113:14]⁵⁵ -деп мүнөздөйт жана диалектилик сөз менен диалектизмдердин айырмачылыктары жөнүндө атайы сөз кылат. Бирок диалектизмдердин түрлөрүнө берген аныктамаларында диалектизм терминин диалектилик тилдик системанын алкагында гана колдонгонун белгилей кеткенибиз оң [113:32-43].⁵⁶

⁵⁰ Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы. Б., -1998. -13-14-б-р; Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыр кырг. тили. -Ф., 1978. -152-б.

⁵¹ Мамытов Ж. Кыркым чыгарманын тили. -Фрунзе: Мектеп, 1990. -77-б. (124 б.)

⁵² Мамытов Ж. Жогорку китеп. -77-б.

⁵³ Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин жалпы элдик жана диалектилик лексикасы. // Ахматов Т. К. Ахматовдун 70 жылдыгына арналган илимий конференциянын (1999-ж.) материалдары / Ред. И. Абдувалиев. -Б., 2005. -42-49-б-р.

⁵⁴ Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. -Б.: Кыргызстан, 1998. -13-б.

⁵⁵ Мукамбаев Ж. Жогорку китепте. 14-б.

⁵⁶ Мукамбаев Ж. Жогорку китепте. -32-43-б-р.

Башка окумуштуулар В.Н.Прохорова [129:4],⁵⁷ В.И.Кодухов[79:186],⁵⁸ М.И.Фомина [176:171-175],⁵⁹ Л.Л.Касаткин [92:133],⁶⁰ Л.П.Крысин [81:142-144],⁶¹ Ю.Яншансин [27:80-81],⁶² Э.Абдулдаев [2:221-224],⁶³ А.Жалилов [58:176-178]⁶⁴ ж.б. диалектизмдерди **адабий кепте учураган** жергиликтүү диалектилерге тиешелүү болгон тилдик өзгөчөлүктөр, сөздөр деп аныкташат.

М.И.Фомина диалектизм терминин төмөнкүдөй эки мааниде колдонуларын көрсөтүп, анын туюндурган түшүнүктөрүн тактоого аракеттенет: 1) көркөм, публицистикалык жана башка чыгармаларда, ошондой эле, адабий тилде колдонулган, бирок анын лексикалык системасына кирбеген сөздөр жана туруктуу сөз айкаштары, 2) адабий тил менен салыштырмалуу айырмаланган, тигил же бул диалектилерге тиешелүү фонетикалык, сөз жасамдык, морфологиялык, синтаксистик, семантикалык жана башка бөтөнчөлүктөр [176:171].⁶⁵ Тилчи Э.Абдулдаев диалектилик сөздөр «...көпчүлүк элге арналып жазылган тексттерде (өзгөчө адабий чыгармаларда) **көбүрөөк колдонула берсе** (алдын биз сыздык –И.Ж.) алар диалектизмдерге айланып кетүүгө тийиш» [2:221]⁶⁶ -деп жазат. Биздин оюбузча, диалектизмдер «көпчүлүк элге арналган тексттерде» да, көркөм чыгармаларда да «көбүрөөк колдонулса», адабий тилге өтөт, анын нормасына кирет. Диалектилик элементтер адабий кепте бир жолу колдонулса да, же бир нече кайталанып жумшалса да, адабий нормага жатпаган сон, диалектизм болуп эсептеле берет. Ушуга байланыштуу казак окумуштуусу Ш.Ш.Сарыбаевдин: «Эгерде диалектилик сөз адабий тилге кирген болсо, анда ал адабий сөздөрдүн катарына өтүү менен, диалектизм болуудан калат. Эгерде диалектилик сөз стилистикалык максат менен көркөм чыгарманын тилине кирип

⁵⁷ Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. –М.: Гос. учебно.- пед.изд-во министерства просвещения РСФСР, 1957. –4-б. (80 б.)

⁵⁸ Кодухов В. И. Введение в языковедение. -2-ое изд., переработ. и доп. –М.: Просвещение, 1987. -186-б. (288 б.)

⁵⁹ Фомина М. И. Современный русский язык: Лексикология. –Изд. 2-ое, испр. и доп. –М.: Высшая школа, 1989. -171-175-б-р. (336 б.)

⁶⁰ Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. –М.: Сов. энциклопедия, 1990. -133-б. (685 б.)

⁶¹ Крысин Л.П. Современный русский язык: Лексическая семантика. Лексикология. Фразеология. Лексикография. –М.: Издательский центр «Академия», 2007. -142-144-б-р. (240 б.)

⁶² Батманов И. А., Бакинова Г., Яншансин Ю. Азыркы кыргыз тили: I бөлүм: Фонетика, лексика, диалектология. –Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1956.-80-81-б-р. (112 б.)

⁶³ Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. –Б.: Кыргызстан, 1998. -221-224-б-р. (256 б.)

⁶⁴ Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. –Б.: Кыргызстан, 1996. -176-178-б-р. (232 б.)

⁶⁵ Фомина М. И. Аталган эмгекте. 171-б.

⁶⁶ Абдулдаев Э. Аталган эмгекте. 221-б.

калса жана ал ошону менен бирге адабий тилдин нормасы болуп эсептелбесе, анда ал диалектизм бойдон калат» [137:12-13]⁶⁷ - деген пикирине толук кошулууга болот.

Ошентип, биз бул изилдөө ишибизде талдоого алынган эки топтогу көз караштын ичинен диалектизмдерди түшүнүүдө айрым толуктоолор менен экинчисин жетекке алабыз.

ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН АДАБИЙ ТИЛДИН СТИЛДЕРИНДЕ ЖУМШАЛЫШЫ

Адабий тилдин тигил же бул стилдеринде диалектилик мүнөздөгү тилдик элементтердин учурашы – мыйзам ченемдүү нерсе. Диалектилик тилдик өзгөчөлүктөр территориялык тилдик карым-катнаштын чегинен чыгып, адабий тилдин нормасына кирбегени менен, анын айрым функционалдык стилдеринде (оозеки сүйлөшүү стилинин адабий стилинде, көркөм, публицистикалык стилдерде) колдонулганда, диалектизмдик көрүнүшкө жатат. Диалектизмдер деп адабий кепте колдонулган, бирок анын нормасына өтө элек жергиликтүү тилдик бөтөнчөлүктөрдү айтабыз. Алар тилдик денгээлдерге карай фонетикалык диалектизмдер, лексикалык диалектизмдер, фразеологиялык диалектизмдер, морфологиялык диалектизмдер ж. б. түрүндө боло берет. Лексикологиялык, стилистикалык изилдөөлөрдө салт болуп калгандыктан, диалектизм терминин жогоркудай кең мааниден тышкары тар мааниде лексикалык диалектизм түшүнүгүнүн ордуна колдонуу да жөндүү деп ойлойбуз. Диалектизмдердин колдонулушу атайын стилдик максат менен да, же тек гана автордун (же сүйлөөчүнүн) тилдик көнүмүш өзгөчөлүктөрүнүн белгилери катары да болушу мүмкүн. Кантсе да, диалектизмдер адабий тил менен диалектинин ортосундагы өз ара байланышты көрсөтөт, көркөм чыгармалардын тилин жана «адабий тилди изилдөөдө, адабий тилди диалектилер менен салыштырууда» [129:4]⁶⁸ колдонулган түшүнүк.

⁶⁷ Сарыбаев Ш. Ш. Проблемы казахской региональной лексикографии: Автореф. дис. ...докт. филол. наук. –Алма-Ата, 1973. -12-13-б-р.

⁶⁸ Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. –М., 1957. -4-б.

Оозеки-сүйлөшүү стили адамдардын күндөлүк турмуш-тиричилигиндеги, өз ара пикир алышууда же коомдук ар кандай максаттарда оозеки түрүндө жүзөгө ашкан тил болуп, анын өзгөчөлөнгөн жөнөкөй сүйлөшүү жана оозеки адабий стилдери бар. Диалектилик өзгөчөлүктөр булардын биринчи түрүнүн тилдик каражаттарына кирип, чектелген аймактын тургундарынын коммуникативдик катнашын тейлөөдө кызмат кылат. Экинчи түрү - саясый-уюштуруучулук, экономикалык-түзүүчүлүк, маданий-агартуучулук ж. б. коомдук кызмат аркалап, улуттук жамаат үчүн орток мүнөз алган, адабий нормалардын чегинде турган стиль. Ошондон улам ага диалектилик элементтер жат, эгер кандайдыр бир факторлорго байланыштуу сүйлөшүү тексттерине киргизилген болсо, диалектизм катары эсептелет.

Публицистикалык стилдин негизин мезгилдик басылмалардын тили түзөрү маалым. Анын үгүтүк мүнөзү, калктын өтө кеңири катмарына арналышы, көркөм стилге жакындыгы тилдик бөтөнчөлүгүн аныктайт. Журналисттик чөйрөдө эмгектенген ар бир калемгер жазуучулар сыяктуу эле чыгармасында «автордук менин» туюндурууга, тилдик табитин чагылдырууга умтулат. Адабий тилдин өнүгүшүнө, элдик тилдин байлыгына, албетте, ал байлыктын бир казасы эсептелген лексикалык диалектизмдерге бир дагы журналист кайдыгер карабайт. Мындай жагдай публицистикалык стилде да диалектизмдердин колдонулушун жокко чыгарбайт.

Ушул жерде диалектизмдерге байланыштуу дагы бир маселеге көңүл бурууга туура келип жатат. Окумуштуулар диалектилик сөздөрдүн адабий тилдин лексикасына сүйлөшүү (айрыкча карапайым сүйлөшүү) кеби, көркөм чыгармалардын тили, гезиттик кеп аркылуу өтөрүн белгилеп жүрүшөт [176:172-173].⁶⁹ Бирок адабий тилде ага өтүүгө жарамдуу диалектизмдердин бекемделишинде жазуучулардын, өзгөчө журналисттердин ролу зор [140:36]⁷⁰ жана мүмкүнчүлүктөрү бөтөнчө кеңири. Көркөм чыгармаларга караганда гезиттердин окумдуулугу алда канча жогору экендиги айтпаса да

⁶⁹ Фомина М. И. Современный русский язык: Лексикология. –Изд. 2-ое, испр. и доп. –М.: Высшая школа, 1989. -172-173-б-р.

⁷⁰ Сарыбаев Ш. Ш. Диалектная лексика как источник обогащения литературного языка // Қазақ тилиндегі аймактык ерекшеліктер. –Алматы: Ғылым, 1990. -36-б. (29-37-б-р.)

түшүнүктүү. Ал эми радио-теле болсо – бүгүнкү күндүн маалымат булагынын эң башкысы. Ошондуктан орус тилчилери азыркы орус адабий тилинин нормасынын чен-өлчөмү (критерийи) катарында гезиттердин, радио берүүлөрдүн тилин эсептешүүдө [120:41].⁷¹ Демек, аталган акыркы кептик тармактар, айрыкча диалектилик тилдердин территориясындагы райондук, областтык гезиттер диалектилик сөздөрдүн адабий лексикага өтүүсүндө, кодировкаланышында көпүрө болуп саналат. Аларда чөлкөмдүн чарбасы, этнографиялык турмушу кеңири чагылдырылып, диалектилик сөздөрдүн берилиш мүмкүнчүлүгү артык. Бул жергиликтүү мезгилдик басылмалар диалектилик тилдерде жазылат дегендик эмес. Тескерисинче, ал басылмалар – ар кайсы алыскы аймактарга жакын туруп, ал жактарга адабий тилдин нормаларын сиңирүүнүн, жайылтуунун «жарчысы», куралы. Ошондуктан аларга диалектилик лексикага өтө кылдат мамиле жасоо талабы коюлат.

Диалектизмдер адабий тилдин тарыхында, адабият таанууда, **айрыкча, стилистиканын бир багыты эсептелген көркөм адабияттын стилистикасында изилденет.** Кайсы салаада иликтенбесин, диалектология менен тыгыз байланышта каралат. Себеби алар – образдуу айтканда, бир барактын эки бети, жетесинде диалектилик бөтөнчөлүктөр - элдик тилдин «төмөнкү» формасын мүнөздөөчү тилдик элементтер, андан соң ар дайым адабий тилдин өнүгүшүнө бир булак болуп, анын кептик чөйрөсүндө көп түрдүү максат-мүнөздө колдонулган диалектилик көрүнүштөр, диалектизмдер. Ошондуктан адабий тилди изилдеген тигил же бул филологиялык илимдердин объектисине да тартылат. Жогоруда белгиленгендей, диалектизмдер негизинен көркөм стилдин теориясынын алкагында сөзгө алынат.

Орустун көркөм стилистикасынын пайдубалын түптөгөндөрдүн бири В. В. Виноградов өткөн кылымда эле адабий чыгармалардын тилин, стилин үйрөнүүнүн максаты жана милдети жөнүндө ой толгоп келип, көркөм чыгармалардын тилин изилдөөчү илимди өнүктүрүү керектигин баса белгилеп, анын натыйжасында өтө манилүү жыйынтыктарга келүү мүмкүндүгүн

⁷¹ Одинцов В. В. Стилистика текста. –М.: Наука, 1980. -41-б.

айткан [37:50].⁷² Көркөм чыгармалардын тилин үйрөнүүдөгү андай негизги аспектилердин бири - жалпы элдик тилдин казынасынан сөз чеберлери тарабынан тандалып алынган кептик каражаттардын системасынын көп түрдүү стилистикалык маани-маңызын ачып берүүдө колдонулат. Демек, Диалектизмдер - тилдердеги ошондой үлкөн байлык, соолбос кенч болуп саналат.

Диалектизмдердин көкөм чыгармалардагы орду

Көркөм чыгармалардын тили жетесинде сүйлөө кебине жакындыгы менен айырмаланат. Анткени «адабий тилдин, сүйлөө тилинин стилдик тарамдарынын өз ара карым-катыштарынын көбүрөөк жүз көрсөтүп ширелишкен жери да көркөм адабиятта» [25:17].⁷³ Анда белгилүү даражада адабий үлгүнү алып жүргөн автордук баяндоолордон тышкары кейипкерлердин тили, алардын ар биринин кадыресе турмуштагыдай жеке сүйлөө ыкмалары – кептик портреттери, зарылдыгына жараша персонаждардын ой-туйгуларын туюндурган автордук кыйыр кеп сыяктуу композициялык бөлүктөр арбын. Сүйлөө кебинин ар түрдүү стихиясы, анын ичинде диалектилик элементтер ошол адабий структуралар аркылуу көркөм чыгармадан орун табат. Нары турмушту реалдуу сүрөттөө принцибинин өзү аны талап этет. Бул маселеде автордун образын - диалектизмдерге карата эстетикалык мамилесин, кеп маданиятын унутпоо кажет. Адатта, ар бир адам, жазуучу да – бир гана адабий тилдин эмес, кайсыл бир деңгээлде диалектилик көрүнүштөрдүн алып жүрүүчүсү. Ошол үчүн да диалектизмдер жазуучулардын биринде аз, башкасында көбүрөөк кездешпей койбойт. Диалектизмдер бирде адабий тилдеги эквиваленттерине алгоолош колдонулуп, зор синонимдик утук алып келет. Кай бирде автордук кепте учурап, сүрөттөлүп жаткан аймакка мүнөздүү түшүнүктөрдү туюнтуп, этнографиялык колорит берет. Дегинкиси, алардын стилистикалык кызматы көп кырдуу.

1934-жылы «Литературная газетасында» көркөм адабияттын тили жөнүндө талкуу жүрөт. Бул талкуу азыркы көркөм

⁷² Караёыз: Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и её задачи. –М.: Издат-во АН СССР, 1958. -50-б. (51 б.).

⁷³ Балакаев М. Әдеби тіл және кыркөм әдебиет // Жазушы және сөз мәдениеті. –Алматы, 1983. -17-б. (6-23-б-р.)

чыгармалардын тилинде диалектизмдерди колдонуу принциптеринин жана ыкмаларынын иштелип чыгышында чоң роль ойногон.

Орус [129, 125:301-384, 128:19-33, 26:88-97, 73:97-103],⁷⁴ монгол [132:86-92]⁷⁵ тил илимдеринде жана түркологияда [175, 74:107-121]⁷⁶ диалектизмдердин көркөм чыгармалардагы ролун, аларды колдонуудагы сөз чеберлеринин өзгөчөлүктөрүн изилдеген бир катар эмгектер бар. В.Н.Прохорованын «Көркөм адабияттын тилиндеги диалектизмдер» деген изилдөөсүнүн мазмунун XVIII, XIX жана XX кылымдын биринчи жарымындагы орус жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдердин колдонулуш бөтөнчөлүктөрү түзөт. Окумуштуу аталган лингвистикалык категориянын көркөм чыгармаларда жумшалышын талдоодо ар бир калемгердин жеке чыгармачылык ыкмалары менен орус адабий тилинин өнүгүшүнүн ар кайсы этаптарындагы диалектизмдердин ролун тыгыз байланышта карайт да, мындай жыйынтыктарга келет: XVIII кылымдын жазуучулары өз комедияларына диалектизмдерди киргизүүдө каармандарды реалдуу сүрөттөөгө жана алардын «адабий эмес» кеби аркылуу комедиялык эффекттиге жетишүү максатын көздөшкөн. XIX кылымда В.И.Даль сыяктуу жазуучулар жергиликтүү тилдик лексиканы Орусиянын ар кайсы аймактарында жашаган дыйкандардын турмушун, этнографиялык жактарын сүрөттөөнүн каражаты катары пайдаланышкан. Алтымышынчы жылдардын жазуучулары (Н. Успенский, Ф. Решетников ж. б.) өз каармандарынын кебин адабий тилден кескин айырмаланган, дээрлик «фотографиялык» мүнөздө берүү жолуна өтүшкөн. Сын реализминин мыкты өкүлдөрү И.С.Тургенев жана Л.Н.Толстойлор диалектилик лексиканы автордук жана

⁷⁴ Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. –М., 1957; Оссовецкий И. А. Диалектная лексика в произведениях советской художественной литературы 50-60-х годов // Вопросы языка современной русской литературы. –М.: Наука, 1971. -301-384-б-р.; Петрищева Е. Ф. Внелитературная лексика в современной художественной прозе // Стилистика художественной литературы. –М.; Наука, 1982. -19-33-б-р.; Балаханова Л.И. Диалектные слова в художественной литературе // Литературный язык и народная речь: Межвузовских сборник научных трудов / Пермский университет. –Пермь, 1986. -88-97-б-р.; Ивашко Л. А. Диалектная и диалектно-просторечная лексика в романе В. Липатова «Житие Ванюшки Мурзина или любовь Старо-Короткине» // Литературный язык и народная речь: Межвузовских сборник научных трудов / Пермский университет. –Пермь, 1986. -97-103-б-р. ж. б.

⁷⁵ Санжина Д.Д. Диалектные слова в языке бурятских исторических романов // Диалектная лексика в монгольских языках. –Улан-Удэ: БФ СО АН СССР, -86-92-б-р. ж.б.

⁷⁶ Файзуллаев Б.Ф. Диалектизмы в языке художественных произведений: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 02. –Ташкент, 1979. (24 б.); Калиев Б. Д. Досжанов шыгармаларындагы диалектизмдер мен сыйлуу тили элементтери жайында // Жазушы ждн сз мдленети. –Алматы, 1983. -107-121-б-р. ж. б.

кейипкердик кепте чындыкты реалдуу чагылдыруунун, каармандардын мүнөзүн ачуунун, ошондой эле, чыгармаларынын тил байлыгын артыруунун каражаты катары кеңири колдонушкан. Диалектизмдерге ушундай эле мамиле советтик көпчүлүк жазуучуларга да тиешелүү экендигин ырастайт [129:5].⁷⁷

Окумуштуу И.А.Оссовецкий 50-60- жылдарда жазылган М.Шолохов, В.Белов, Ф.Абрамов, В.Солоухин, Г.Тропольский ж.б. жазуучулардын тилиндеги бай фактылардын негизинде диалектизмдерди стилистикалык категория катары түшүнүү, алардын көркөм чыгарманын структуралык элементтери катары орду, көркөм тексттин контекстине карата диалектизмдердин мамилеси, башкача айтканда, эстетикалык функциясы, адабий тилде жазылган көркөм чыгармадагы диалектилик лексиканын колдонулуш принциптери жана ыкмалары сыяктуу маселелерди чечүүгө аракеттенген [125:303].⁷⁸

Түрк тилдүү лингвисттерден Б.Ф.Файзуллаев, Б.Д.Калиев ж. б., өзбек, казак адабияттарынын мыкты үлгүлөрүнүн материалдарында улуттук тилдердин диалектилик өзгөчөлүктөрүнүн көркөм чыгармалардагы стилистикалык кызматын ар бир адабий тилдин өнүгүш тарыхын жана улуттук калемгерлердин жеке стилдик айырмачылыктарын эсепке алуу менен иликтөө жүргүзүшкөн.

⁷⁷ Прохорова В. Н. Жогорку китепте. 5-б.

⁷⁸ Оссовецкий И. А. Жогорку китепте. 303-б.

Кыргыз акын-жазуучуларынын көркөм чыгармаларындагы диалектизмдер

Кыргыз тил илиминдеги диалектизмдер маселесине келсек, академик Б.М.Юнусалиев ХХ кылымдын 50-жылдарынын башында эле жаш адабий тилибиздин өнүп-өсүшүнө камкордуктун зарылдыгы жайында кеп козгогон макаласында Т.Сыдыкбековдун чыгармаларында жергиликтүү бөтөнчөлүктөгү маа, саа, тээ сыяктуу ат атоочторду ма, са, те түрүндө бузуп жазып, кеп маданиятын төмөндөтүп жатканын сындаса [187],⁷⁹ дагы бир макаласында К.Жантөшев, Т.Сыдыкбеков, А.Токомбаев, С.Сасыкбаев ж.б. жазуучулардын түштүк темасына байланыштуу азын-оолак чыгармаларындагы «...каармандарынын тилинде диалектилик өзгөчөлүктөрдүн жыты да жок. Алардын лексикасы – баягы эле түндүк райондорунун лексикасы» [188]⁸⁰ экендигине кейиптир. Мындан көрүнүктүү окумуштуунун диалектизмдерди диалектилик турпатын бузбай пайдалануу жана жергиликтүү кептик колоритти берүүдө зарылдыгы жөнүндөгү концепциясын байкайбыз.

Ошондой эле, академик Б.Ө.Орузбаева да көркөм чыгарма көпчүлүк окурмандарга арналып жазылгандыктан, анын тили адабий тилдин нормага келишинде зор мааниге ээ болорун баса белгилеп, Т.Касымбеков менен Т.Байгабыловдордун чыгармаларында орунсуз колдонулган айрым диалектизмдерге токтолуп, «...жазуучулар көркөм чыгармаларда диалектизмдерге кылдаттык менен мамиле кылышы зарыл» [123:48]⁸¹ дейт.

Кыргыз улуттук тилинин байлыгын анын диалектилерисиз, говорлорусуз элестетүүгө эч мүмкүн эмес. Алар узак мезгилден бери түзүлүп, элдин карым-катнашын камсыз кылып келген, азыр дагы аймактардагы катнашта өз жашоосун улантууда. Диалектилердин мол лексикалык байлыгын улуттук адабий тилибиз калыптангандан тарта өздөштүрүп келе жатат, ал процесс мындан кийин да улана бермекчи. Албетте, бул багытта көркөм сөз чеберлерине зор роль таандык. Ушул маселенин чоо-

⁷⁹ Юнусалиев Б. М. Кыргыз адабий тилинин манил\ маселелери // Кызыл Кыргызстан. -1954. -29-окт.

⁸⁰ Юнусалиев Б. М. Адабий тилдин кээ бир маселелери (тилчилердин республикалык кеешмесине карата) // Советтик Кыргызстан. -1958. -26-июнь.

⁸¹ Орузбаева Б. О. Кыргыз тил илими: Макалалар жыйнагы: II том. –Б.: Илим, 2004. -48-б. -288 б..

жайын чечмелөөгө арналган бирин–экин илимий макалалар жазылган [109:149-160, 114, 94, 13, 118:150-160].⁸²

1960-70-жылдарда Түштүк Кыргызстандын XIX кылымдын экинчи жарымы, XX кылымдын баш чендериндеги коомдук-экономикалык турмушун сүрөттөгөн М. Абдукаримовдун «Жашагым келет», «Жаңырык», Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» аттуу романдары жалпы коомчулуктун жана адабиятчылардын назарын өзүнө бурганы маалым. Аталган жазуучулар чыгармаларында ар кимиси өз табитине жараша түштүк диалектилердин мол мүмкүнчүлүгү «бузулбаган дың сыяктуу кебеле элек» [190]⁸³ дыңын көтөрүшүп, лексикалык диалектизмдерди кеңири колдонууга аракеттенишкен эле. Жеке баамыбызда, аларга чейин эне тилибиздин бул байлыгына анча маани берилбей келген болчу. Ошондуктан аталган чыгармалардагы диалектизмдерди колдонуудагы жазуучулардын чеберчилигин, ийгилик жана айрым мүчүлүш жактарын, диалектизмдердин типтерин тилчилерибиз да өз учурунда лингвистикалык планда талдоого алышат [30:52-71, 108, 110].⁸⁴

К. Бекназаров «Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер» аттуу эмгегинде 1930-жылдардан тартып 80-жылга чейин жарык көргөн кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларынан топтолгон арбын материалдын негизинде фонетикалык жана морфологиялык диалектизмдерди адабий нормалар, диалектологиялык изилдөөлөрдөгү маалыматтар менен салыштырып карайт. Негизинен, жазуучуларыбыз өздөрүнүн көркөм өнүмдөрүн адабий тилде жаратып, анын нормаларынын бекемделишинде зор жүк көтөрүп жатышканын белгилеп, бирок автордук кепте да диалектизмдерди колдоно берүү негизсиздигин мисалдар менен тастыктайт [32:145].⁸⁵ Бул маселеде окумуштууну толук колдойбуз. Фонетика-морфологиялык диалектизмдерди (сөз жасоочу айрым семантикалык, стилдик бөтөнчөлүктөрдү эске албаганда)

⁸² Мукамбаев Ж. Жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү жана аларды кыркым чыгармаларда колдонуу // Ала-Тоо. 1969. -№ 4. -149-160-б-р.; Кыргыз тилинин жалпы элдик жана диалектилик лексикасы // Кыргызстан маданияты. -1969. 24-сент.; Мамытов Ж. Чыгарманын тили // Кыргызстан маданияты. -1967. 18-авг.; Атабаева Ш. Кыркым чыгармалардагы диалектизм маселесине карата // Кыргызстан маданияты. 1969. -26-нояб.; Назаралиев Т. Адабий тилдин өзгөчөлүгү диалектизмдердин ролу // Ала-Тоо. -1978. -№ 10. -150-160-б-р. ж.б.

⁸³ Юнусалиев Б. М. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө // Советтик Кыргызстан. -1962. -5-январь.

⁸⁴ Бейшекеев Н. М. Абдукаримовдун «Жашагым келет» романынын тилиндеги диалектизмдер // Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. -Ф., 1965. -52-71-б-р.; Мукамбаев Ж. «Жаңырык» романындагы диалектизмдер // Кыргызстан маданияты. -1962. -22-апр.; Сыз кич («Сынган кылыч» романынын тили жөнүндө) // Кыргызстан маданияты. -1972. -5-январь. ж.б.

⁸⁵ Бекназаров К. Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер. -Ф.: Илим, 1987. -145-б.

автордук текстке көп тартуу – адабий тилибиздин өнүгүшүнө кедерги, нары чыгарманын тилинин да сапатын төмөндөтөт. К.Бекназаровдун иликтөөсүндө диалектизмдердин стилдик функциялары көңүл сыртында калганын белгилей кеткенибиз он.

Көркөм чыгармалардагы диалектизмдер боюнча диссертациялык изилдөөлөрдөгү көз караштар

Көркөм чыгармалардын тилине байланыштуу корголгон диссертацияларда тилдин лексика-фразеологиялык бирдиктеринин катарында темадагы максатка ылайык диалектизмдердин өзгөчөлүктөрү да талдоого алынып жүрөт [84, 17].⁸⁶ Окумуштуу К.Кырбашев классик акыныбыз А.Осмоновдун поэзиясында диалектизмдердин абдан сейрек кезигерин айтып, мунун себебин акын адабий тилге өтө жакын түндүк диалектинин өкүлү экендигинен көрөт. Ошого карабастан Чүй, Ысык-Көл, ал түгүл, түштүк говорлорунун элементтери учурап, акында эне тилдеги сүрөттөөчү каражаттарды пайдалануу диапозону кеңдигин, аларды А.Осмонов түрдүү угумдуулукка, уккулуктуулукка, саптардагы ыргак өлчөмдөрүн сактоого, өзүнчөлүккө, образдык колориттүүлүккө жетишүүдө ж. б. максаттарда чеберчилик менен колдонгонун көрсөтөт [84:7-8].⁸⁷ Биздин баамыбызда, А.Осмоновдун тилиндеги диалектизмдердин сейректиги, ар кайсы говордук көрүнүштөрдүн учурашы көбүнчө акындын балдар үйүндө тарбияланышы менен дагы байланыштуудур.

Ал эми Т.Аширбаев Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында диалектизмдер бир топ кеңири берилгенин жана алар текстте жергиликтүү колорит жаратуу, реалдуу турмушту, тиричиликти, каармандардын тилин, кайсы жерлигин сүрөттөө, этнографиялык тактыкка жетүү, предметтерди так, образдуу, назик лексикалык нюанстарга дейре туюнтуу ж. б. стилистикалык көп кызматтарга чегерилгенин жазат [17:6].⁸⁸ Т.Аширбаев кийин «Кыргыз тилинин стилистикасы (2-китеп)»

⁸⁶ Кырбашев К. Язык поэзии Алыкула Осмонова: Автореф. ...канд. филол. наук. –Ф., 1968. (26 б.); Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Автореф. ...канд. филол.наук: 10. 02.02. –Ф.,1990. ж. б.

⁸⁷ Кырбашев К. Жогорку авторефератта. 7-8-б-р.

⁸⁸ Аширбаев Т. Жогорку авторефератта. 6-б.

деген эмгегинде [19:153-156]⁸⁹ жана анын мазмунунда коргогон докторлук диссертациясында [20]⁹⁰ диалектизмдерди алгач лексикалык-стистикалык планда мүнөздөп: «Эстетикалык, стилистикалык максаттуулук гана аларды көркөм чыгармаларда пайдаланууга жол ачышы керек, ансыз ар кандай адабий чыгарма көркөмдүк наркынан ажырап калышы ыктымал» [19:156]⁹¹ деген толук колдоого аларлык оюн билдирет.

Окумуштуу Ч.Гапарова кыргыз сүйлөшүү кебинин лексикасын изилдеген кандидаттык диссертациясында диалектизмдерди аталган кептин колдонулушу боюнча чектелген лексикасынын бир түрү катары көркөм чыгармалардагы каармандардын кебинин мисалында түрдүү максаттарда колдонулушуна токтолгон [43:110-117].⁹²

Мурда белгиленгендей, кыргыз лингвистикасында көркөм чыгармалардын тилин изилдөөдө зор салым кошкон проф. Ж.Мамытовдун «Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы» аттуу монографиясында [100]⁹³ жана ушундай темадагы докторлук диссертациясында [99]⁹⁴ диалектизмдердин жалпы теориялык маселелери, семантика-стилистикалык табияты, спецификалык белгилерине, таралыш территориясына карай түрлөрү, алардын көркөм тексттин композициялык бөлүктөрүндө колдонулуш принциптери, ыкмалары, мындагы автордун образынын ролу ж. б. проблемалар илимий негизде чечилген жана ал эмгектер объектидеги стилистикалык категориянын мындан ары изилденишинде методолгиялык таяныч боло алат.

Соңку жылдарда диалектизмдерге тике байланыштуу эки кандидаттык диссертация корголду. С.С.Жумалиевдин ишинде «Манас» эпосунун залкар манасчы С.Орозбаковдун вариантындагы диалектизмдер каралат. Изилдөөчү тексттеги фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү айтуучунун «өз» говоруна тиешелүү жана

⁸⁹ Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Фонетика, сөз жасоо жана лексикалык стилистика: 2-китеп. –Бишкек: Педагогика, 2000. -153-156-б-р.

⁹⁰ Аширбаев Т. Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты: Филол. илим. докт. ... дис. авторефераты.: 10. 02. 01. Б., 2000. (35 б.)

⁹¹ Аширбаев Т. Жогорку китепте. 156-б.

⁹² Гапарова Ч. А. Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы: Филол. илим. канд. ... диссертация: 10. 02. 01. –Ош, 2006. -110-117-б-р. (173 б.)

⁹³ Мамытов Ж. Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы. –Каракол, 2002. (200 б.).

⁹⁴ Мамытов Ж. Кыркым чыгармалардагы эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы: Филол. ил. докт. ... дис. авторефераты: 10. 02.01 –Б., 2002. -41-53-б-р. (58 б.)

«бөтөн» диалектизмдер (терминдер С.Жумалиевдики) деген топторго ажыратып, түштүк говорлорго мүнөздүү көрүнүштөрдү манасчынын түштүк аймактарда да болушу сыяктуу негиздүү фактылар менен байланыштырат. Диалектизмдердин колдонулушун стилдик максат, ыр түзүлүшүндөгү зарылдык, элдик фольклордук, «Манас» айтуу салттарын сактоо ж. б. жагдайлар менен эриш-аркак талдаган [71].⁹⁵ Автор өзү белгилегендей, изилдөөдө «диалектологиялык аспекти» [71:3]⁹⁶ басымдуу.

Т.Сыдыкованын диссертациясынын мазмунун залкар ырчы Б.Алыкуловдун поэзиясындагы диалектизмдер түзөт. Окумуштуу алардын изилдөөлөрдө салт болуп келген түрлөрүнөн (фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, фразеологиялык) тышкары диалектилик антонимия, синонимия, өтмө маанилик көрүнүштөр, оксюморондор, каргыш сөздөр сыяктуу лексикалык, лексика-семантикалык, стилистикалык категорияларды да анализге алып, ушул багыттагы башка изилдөөлөрдөн өзгөчөлөнөт. Ырчынын тилдик байлыгынын жалпы өзөгү элдик тилде деп билет, ал эми диалектизмдерди болсо тилибиздин ичкилик диалектисинин көрүнүштөрүнө жатарын, булар акындын туулуп-өскөн тилдик чөйрөсү менен байланыштуулугун далилдейт [155].⁹⁷

Ошондой эле, жогорку окуу жайлардын студенттерине арналып жазылган эң алгачкы окуу китептеринен тартып диалектизмдер жөнүндө теориялык түшүнүктөр берилип келет [27:80-81, **102:?** , 15:152-158, 16:219-225, 2:221-225].⁹⁸ Аларда, негизинен, диалектизмдер (Бул китептердеги диалектизмдер жана диалектилик сөздөр маселесине карата пикирибизди мурда билдиргенбиз.) лексиканын колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүнүшүндөгү чектелген сөздүк курамдын бир түрүнө кирери, адабий тилдеги сөздөр менен салыштырмалуу өзгөчөлөнгөн

⁹⁵ Жумалиев С. С. «Манас» эпосундагы диалектизмдер (С. Орозбаковдун варианты боюнча): Филол. ил. канд. ...дис. авторефераты: 10. 02. 01. –Б.,2003. -20 б.

⁹⁶ Жумалиев С. С. Жогорку авторефератта. 3-б.

⁹⁷ Сыдыкова Т. К. К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдер: Филол. ил. канд. ...дис. авторефераты: 10. 02. 01. –Б.,2003. (19б.).

⁹⁸ Батманов И. А., Бакинова Г., Яншансин Ю. Азыркы кыргыз тили: I бөлүм: Фонетика, лексика, диалектология. –Ф.: Кыргыззокуупедманбас, 1956. -80-81-б-р; Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили: Лексикалогия. –Ф.: Мектеп, 1971. -... **6-р.** (100 б.); Ахматов Т. К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика. –Ф.: Мектеп, 1978. -152-158-б-р; Ахматов Т. К., Ым/ралиева С. Кыргыз тили: Фонетика, лексика. –Ф.: Мектеп, 1990. -219-225-б-р. (236 б.); Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. –Б.: Кыргызстан, 1998. -221-225-б-р. (256 б.). ж.б.

элементтери боюнча түрлөрү жана көркөм чыгармалардагы стилдик кызматтары жөнүндө жалпы айтылат.

Жыйынтыктап айтсак, кыргыз тил илиминде да өткөн кылымдын 60-жылдарынын экинчи жарымынан тарта көркөм чыгармалардын тилин изилдөө колго алынып, бүгүнкү күндө бул тармакта улуттук филологиябыздын олуттуу методологиялык негизи калыптанып калды. Диалектизмдер – көркөм тексттерде көп кырдуу стилистикалык функцияларда колдонулган лингвистикалык категория. Алардын табиятын түшүнүүдө, терминдик колдонулуштарда түрлөргө бөлүштүрүүдө илимий адабияттарда ар түрдүү көз караштар бар. Булардын баары диалектизмдердин адабий жана диалектилик тилдердин чегиндеги экилик көрүнүш экендиги жана бардык тилдик деңгээлдерди өз ичине алган татаал мүнөзү менен байланыштуу. Биз диалектизмдерди кең мааниде диалектилик тил системасынын бардык деңгээлдеринин адабий кепте учураган кубулушу катары түшүнөбүз. Тар мааниде лингвистикада салт болуп келген лексикалык диалектизм түшүнүгүндө колдонуу да жөндүү деп ойлойбуз. Ал эми диалектилик сөздөр – тилдин диалектилик системасындагы лексикалык бирдиктер.

Диалектизмдерди классификациялоо маселеси

Бул параграфта жалпы жана лексикалык диалектизмдерди классификациялоо боюнча лингвистикалык адабияттардагы пикирлерди, көз караштарды кыскача жалпылоого аракет кылып көрөлү (биз таанышкан адабияттардын негизинде). Аларды төмөнкүдөй бир нече топторго бөлүп кароого болот.

1. А. Диалектизмдердин бардык тилдик деңгээлдерди камтыган классификациясы. Диалектизмдер тегинде бардык тилдик деңгээлдердин адабий тилге жатпаган жергиликтүү аймактарда өзгөчө колдонулган көрүнүштөрүнө жатары белгилүү. Ошондуктан лексикологиялык жана көркөм чыгармалардын тилин изилдеген эмгектерде көпчүлүк окумуштуулар (В.Н.Прохорова [129:6-7],⁹⁹ М.И.Фомина

⁹⁹ Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. –М., 1959. -6-7-6-р.

[176:171-172],¹⁰⁰ В.А.Калинин [147:68-70],¹⁰¹ Л.П.Крысин [81:142-144],¹⁰² Ш.Рахматуллаев [168:144-145],¹⁰³ Ж.Мамытов [99:42-44],¹⁰⁴ Т.К.Сыдыкова [155:6-11],¹⁰⁵ С.С.Жумалиев [71:5-15]¹⁰⁶ ж. б.) диалектизмдерди диалектологиялык адабияттардагы сыяктуу эле фонетикалык, грамматикалык же морфологиялык (М.И.Фомина, Ж.Мамытов, Т.К.Сыдыкова, С.С.Жумалиев) жана лексикалык диалектизмдер деген жалпы түрлөргө (айрым өзгөчөлүктөргө карабастан) бөлүштүрүшөт. Өз кезегинде грамматикалык же морфологиялык диалектизмдердин (В.Н.Прохорова менен Ж.Мамытов синтаксистик диалектизмдерди өзүнчө түр катары карайт) ичинде сөз жасоолук диалектизмдердин учураарын жана лексикалык диалектизмдер болсо ич ара типтерге (нагыз лексикалык, семантикалык, этнографиялык же лексикалык жана фразеологиялык (Ш.Рахматуллаев) ажыраарын белгилешет.

1. Б. Окумуштуулардан А.Н.Тихонов [163:154],¹⁰⁷ Ж.Мукамбаев, [15:153-158]¹⁰⁸ Э.Абдулдаев [2:222-223]¹⁰⁹ сыяктуу авторлор жогорку окуу жайларына арналган лексикология боюнча окуу китептеринде диалектизмдерди классификациялоого жогорункудай эле принципте мамиле жасашат, бирок жалпы топтоштурбай, тилдик деңгээлдердин ички типтерине чейин өзүнчө түр катары эсептеп, төмөнкүдөй бөлүштүрүшөт: 1) фонетикалык, 2) сөз жасоолук, 3) морфологиялык, 4) лексикалык, 5) семантикалык, 6) этнографиялык диалектизмдер.

Бир-биринен көп айырмаланбаган жогорку классификациялар көркөм тексттердин тилин иликтөөдө ыңгайлуу. Анткени чыгармада диалектилик тилдин түрдүү деңгээлдери, спецификалык белгилери чагылдырылгандыктан, аларды толук топтоштуруп, ички структуралык түрчөлөргө

¹⁰⁰ Фомина М. И. . Современный русский язык: Лексикология. -2-е изд. –М., 1989. -171-172-б-р.

¹⁰¹ Современный русский язык: Лексика и фразеология / Под ред. Д. Э. Розенталя. -4-е изд., испр. и доп. –М.: Высшая школа, 1984. -68-70-б-р.

¹⁰² Крысин Л. П. Современный русский язык. –М.: Изд. цент. «Академия», 2007. -142-144-б-р.

¹⁰³ Турсунов У., Мухтаров А., Рахматуллаев Ш. Ҳазирги узбек адабий тили. –Кайта ишл. тулд. 3-нашри. –Т.:Узбекистон, 1992. -144-145-б-р.

¹⁰⁴ Мамытов Ж. Къркым чыгармадагы эскирген сьздр менен диалектизмдердин лингвистилистикасы. Автореф. док. дис. –Б., 2002. -42-44-б-р.

¹⁰⁵ Сыдыкова Т. К. Кърсът'лгън автореферат. 6-11-б-р.

¹⁰⁶ Жумалиев С. С. Кърсът'лгън автореферат. 5-15-б-р.

¹⁰⁷ Современный русский язык: Лексикология. –Т.: Укитувчи, 1991. -154-б.

¹⁰⁸ Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Кърсът'лгън эмгекте. 153-158-б-р.

¹⁰⁹ Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. –Б., 1998. -222-223-б-р.

чейин бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берет. Ал эми лексикологияда адабий жана диалектилик лексикалык бирдиктер салыштырылып каралгандыктан, анын объектисинен сырт турган жергиликтүү тилдин тыбыштык жана морфологиялык системаларын камтыган жогоркудай классификацияларды лексиканы иликтөөгө пайдалануу ылайыксыз деп ойлойбуз. Ошенткени менен бул классификациялар адабий кепте колдонулган бардык диалектилик көрүнүштөрдү камтууга жарамдуулугу менен өзгөчөлөнөт.

1. В. Ж. Мукамбаев бардык тилдик деңгээлдердеги диалектизмдик көрүнүштөрдү диалектилик өнүгүү боюнча адабий тилге карата салыштырмалуу карап, кайчы диалектизмдер жана кайчылыксыз диалектизмдер деген эки түргө бөлөт. Кайчы диалектизмдер адабий тилде жолугуп, андагы өзүндөй кубулуштарга дал келбей, карама-каршы турган варианттык көрүнүштөр. Алар, негизинен, сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүндөгү коррелятивдик мамилелеринде, морфологиялык курамында учурайт. Мисалы, [а-д-е] үндүү, [с-з] үнсүз тыбыштарда, дифтонгулар менен созулма үндүүлөрдө ж.б.

Кайчылыксыз диалектизмдерге белгилүү бир говордо же диалектиде учурап, адабий тилде эквиваленти жок кубулуштарды киргизет. Булар лексикада арбын кездешет [113:14-16].¹¹⁰

2. Лексикалык диалектизмдерди классификациялоо. Лексикалык диалектизмдер башка түрлөрүнө карганда сандык жактан көптүгү, адабий тилге өтүү мүмкүнчүлүгүнүн артыкчылыгы, стилдик функциясынын кеңирилиги боюнча айырмаланат жана лингвистиканын ар кайсы тармактарына объекти катары тартылат. Ошондуктан алар ар түрдүү аспектилерде классификацияланып жүрөт.

Тилчи Г.Мухаммаджанова диалектизмдерди өзбек тилинин материалдарында колдонулушуна жана колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүштүрөт. Колдонулушу жактан прогрессивдүү жана регрессивдүү деген эки топко ажыратат. Прогрессивдүүлөргө адабий тилде эквиваленттери болбогон, түшүнүктөрдүн жалгыз аталыштары катары адабий тилге өтүп, анын лексикасын байыта турган сөздөрдү, регрессивдүү диалектизмдерге тилде

¹¹⁰ Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. –Б.: Кыргызстан, 1998. -14-16-б.р.

эквиваленти болгон диалектилик сөздөрдү киргизет [169:24].¹¹¹ Ошондой эле, ал диалектизмдерди колдонулуш чөйрөсүнө карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрөт: а) адабий тилде өздөштүрүлүп кеткен сөздөр, б) көркөм чыгармаларда колдонулуп жаткан диалектилик сөздөр, в) белгилүү бир диалектинин өкүлдөрүнүн тилинде гана (жалаң алар түшүнө турган) колдонулган сөздөр [169:24-25].¹¹² Бул бөлүштүрүүнүн экинчи түрү жөнүндө айтарыбыз, эгер диалектилик сөз адабий тилде өздөштүрүлгөн болсо, анда ал диалектизм касиетин жоготот, адабий тилдин активдүү лексикасына өтөт.

Проф. Ж. Мамытов лексикалык диалектизмдерди таралыш территориясы боюнча: 1) тар территорияга таралган жана 2) көпчүлүк говорлорго кеңири таралган диалектизмдер болуп эки типте учураарын белгилейт [97:107-109].¹¹³ Булардын биринчилери айрым говорго же говорлордун тобуна гана тиешелүү болуп, говордук дареги бир кыйла дайын экенин көрсөтүп, Т. Касымбековдун чыгармаларынан **калдач, эрнөө, абире, тогорок, токмейде** сыяктуу мисалдарды келтирет. Чындыгында, бул сөздөр түштүк батыш диалектисинин өкүлдөрүнө түшүнүксүз, Аксы аймагында гана колдонулушу мүмкүн. Экинчилери болсо жалпы элдик тилде сүйлөгөн адамдарга аздыр-көптүр түшүнүктүү келип, адабий тилге өтүү тенденциясы салыштырмалуу алда канча басымдуу.

Н.М.Шанский [177:118-120],¹¹⁴ А.В.Дудников [54:85],¹¹⁵ Р.Н.Попов [149:94-95],¹¹⁶ А.Айгабылов [11:33-34]¹¹⁷ ж. б. илимпоздор лексикологиялык мүнөздөгү эмгектеринде лексикалык диалектизмдерди адабий тилдеги сөздөр менен туура келүүчү белгилери боюнча төмөнкүдөй бөлүштүрүүнү сунушташат: а) нагыз лексикалык диалектизмдер, б) лексика-фонетикалык диалектизмдер, в) лексика-сөз жасоолук диалектизмдер, г) лексика-семантикалык диалектизмдер, д) этнографиялык диалектизмдер (терминдеринде айырмачылыктардын бар экенин эскерте кетебиз – И.Ж.).

¹¹¹ Узбек тили лексикологиясы / Масъул мухарирлар А. Ҳожиев, А. Аҳмедов. –Тошкент: Фан, 1981. -24-б.

¹¹² Жогорку китепте. 24-25-б-р.

¹¹³ Мамытов Ж. Къръкъ чыгарманын тили. –Ф.: Мектеп, 1990. -107-109-б-р.

¹¹⁴ Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. –Изд. 2-е, испр. –М., 1972. -118-120-б-р.

¹¹⁵ Дудников А. В. Современный русский язык. –М.: Высш. шк., 1990. -85-б.

¹¹⁶ Современный русский язык / Р. Н. Попов, Д. П. Валькова ж. б. -2-е изд. –М., 1986. -94-95-б-р.

¹¹⁷ Айгабылов А. Къръкългън китеп. 33-34-б-р.

Ж.Мамытов [98, 102]*,¹¹⁸ А.Жалилов [58:175-177]¹¹⁹ ж. б. болсо жогорку бөлүштүрүүдөн бир аз өзгөчөлөнүп, адабий жана диалектилик сөздөрдүн лексика-семантикалык катышындагы өзгөчөлүктөрдү жалпылап, лексикалык (нагыз лексикалык, семантикалык, этнографиялык типтерин ичинен жиктеп), лексика-фонетикалык, лексика-морфологиялык диалектизмдер деп, үч түрүн көрсөтүшөт.

Ал эми Н.Г.Гольцова [146:38],¹²⁰ Э.В.Кузнецова [82:180-181],¹²¹ Г.Калиев менен А.Болгонбаева [75:152-153],¹²² А.Сапарбаев [134:191-193]¹²³ сыяктуу окумуштуулар лексикалык диалектизмдердин нагыз лексикалык, этнографиялык, лексика-семантикалык деген үч түрүн гана белгилешет. Булар лексикалык бирдиктердин туюндурган түшүнүктөрү менен мамилесин жана маанилерин гана көңүлдө тутушкан, нака лексикалык аспектиде карашкан.

Жогоркуга үндөш классификациялоону Ш.Жапаров, Т.Сыдыкова, А.Сыдыковдор сунушташат. Алар лексикалык диалектизмдерди этнографиялык жана жөнөкөй же лингвистикалык диалектизмдер деп ажыратышып, экинчисин өз кезегинде нагыз жана аралаш же маанилеш диалектизмдер деген түрлөргө бөлүшөт [70:49-50].¹²⁴

Өзбек адабиятындагы диалектизмдерди изилдеген Б.Ф.Файзуллаев да лексикалык диалектизмдердин нагыз, этнографиялык, семантикалык түрлөрүн көрсөтүп, буларга фразеологиялык диалектизмдерди да кошот [175:24].¹²⁵ Биздин оюбузча, алардын фразеологиялык диалектизмдер катары өзүнчө караганы оң: лексикалык бирдиктер сыяктуу фраземалар да адабий тилдеги фразеологизмдер менен семасеологиялык,

* Окумуштуу Ж. Мамытов лексикология боюнча окуулуктарына жана кыркым чыгармалардын тилин изилдеген докт. дис. башка классификация колдонгон.

¹¹⁸ Мамытов Ж. Эки окуулугу.

¹¹⁹ Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. –Б., 1996. -175-177-б-р.

¹²⁰ Современный русский язык / П. А. Лекант, Н. Г. Гольцова, В. П. Жуков и др. / Под ред. П. А. Леканта. –М.: Высш. шк., 1983. -38-б. (399 б).

¹²¹ Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка. -2-е изд., испр. и доп. –М.: Высш. шк., 1989. -180-181-б-р. (216 б.).

¹²² Калиев Ф., Болганбаев Ө. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. –Толукт., –өед. 2-басыл. – Алматы: Дәуір, 2003. -152-153-б-р.

¹²³ Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997. -191-193-б-р. (328 б.).

¹²⁴ Жапаров Ш., Сыдыкова Т. К., Сыдыков А. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы: Лекциялык сабактардын материалдары: I бөлүк. –Б., 2008. -49-50-б-р.

¹²⁵ Файзуллаев Б. Ф. Диалектизмы в языке художественных произведений: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02. –Ташкент, 1979. -24 б.

ономосиологиялык, структуралык түрдүү карым-катышта болуп, өз бөтөнчөлүктөрү бар.

Сөз болуп жаткан бөлүштүрүүлөр терминдик же ички типтерин жалпы атоо сыяктуу анчалык эмес өзгөчөлүктөргө карабастан лексикалык диалектизмдердин чегинде гана болуп (Б.Ф.Файзуллаевди эске албаганда), алардын адабий сөздөргө карата тыбыштык, маанилик, сөз жасоо структурасы жактан карым-катышына таянган, лексикалык бирдиктердин лексикологиялык табиятын, көркөм чыгармалардагы стилистикалык функцияларын тереңирээк үйрөнүүгө негиз берет. Бирок ушул жерде лексика-фонетикалык диалектизмдер жөнүндө бир аз сөз кылууга туура келет. Аларды А.В.Дудников, А.Айгабылов, А.Жалиловдор жергиликтүү тилдин тыбыштык системасынын же ага тиешелүү жалпы эле фонетикалык өзгөчөлүктөрдүн көрүнүшү катары түшүндүрүшөт. Ал эми Н.М.Шанский, Р.Н.Попов, Ж.Мамытовдор диалектилик, говордук тыбыштык өзгөчөлүктөрдү өзүнчө (Ж.Мамытовдун термини боюнча нагыз фонетикалык) карашып, бирин-экин сөздөрдөгү, т. а., сөздөрдүн керт башындагы тыбыштык айырмачылыктарды лексика-фонетикалык лексикалык диалектизм дешет. Чындыгында, бул – бир топ талаштуу маселе. Жеке же бирин-экин сөздөрдөгү тыбыштык өзгөчөлүктөр тарыхый жактан диалекти, говорлордо сакталып калган байыркы фонетикалык көрүнүштөрдүн калдыгы, же карапайым айтылыш, же автордук субъективдүү колдонуш болушу да мүмкүн. Ж. Мамытов туура белгилегендей: «мындай учурда жеке сөздөгү жергиликтүү фонетикалык өзгөчөлүк жөнүндө салыштырмалуу түрдө гана айтууга болот» [97:84].¹²⁶

Ошентип, диалектизмдерди типтерге бөлүштүрүүдө азырынча ар түрдүү мамилелер, принциптер жетекке алынып, терминдик иретсиздик жашап келет. Булардын баары, бир жагынан, маселени али жетишерлик изилденип, системага салынбаганынан кабар берсе, экинчи жагынан, диалектизмдер диалектология, стилистика, адабий тилдин тарыхы сыяктуу ар кайсы лингвистикалык дисциплиналардын объектиси болуп, көп тараптуу мамилени талап кылган категория экендиги менен шартталат. Ошондой эле, мында изилдөөнүн максатын да,

¹²⁶ Мамытов Ж. Кыркым чыгарманын тили. –Фрунзе: Мектеп, 1990. -84-б.

объектиге тартылган диалектизмдердин типтерин да көңүлдөн чыгарбоо керек.

ЛЕКСИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕР ЖАНА АЛАРДЫН СТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Лексикалык диалектизмдердин айрым бөтөнчөлүктөрү жана түрлөрү

Жергиликтүү диалектиге, говорго мүнөздүү болуп адабий кепте колдонулган, бирок анын лексикалык нормасына кирбеген сөздөр лексикалык диалектизмдер деп аталат. Айрыкча көркөм чыгармаларда диалектизмдердин башка түрлөрүнө караганда лексикалык диалектизмдер өзүнө таандык өзгөчөлүктөр менен бир топ кеңирирээк жумшалат. Алсак, фонетикалык жана грамматикалык диалектизмдер көбүнчө каармандын кебинде келип, жергиликтүү тилдик колоритти түзүү максаты менен байланыштуу болсо, лексикалык диалектизмдердин стилдик кызматы көп кырдуу. Бирде жогорку түрлөрдөй эле каармандардын кебинин табигыйлуулугун билдирсе, бирде адабий тилдеги эквиваленттери менен алмашып келип, сөздөрдү кайталоодон качууга зор синонимдик каражат болот. Каармандарды, пейзажды сүрөттөөдө, окуяны баяндоодо, этнографиялык тактыкка жетүүдө ж. б. учурларда аларды орду менен пайдаланып, ыктуу иштетүү жазуучунун сөз тандоо, сөз урунуу чеберчилигин көрсөтөт.

Эмгекке объекти катары алынган чыгармаларда **амеки** (тууган), **баазир** (кеңири, жай), **баазда** (кээде), **бежанжир** (бейбаш, тартипсиз), **мунасып** (ылайык), **мааласи** (кыштагы), **барөөжү** (өнүп-өсүп, күч алып), **бадан** (дене), **горо** (жемиштердин быша элек мөмөсү), **эшит** (тыңша, ук), **жүда** (өтө, абдан), **мияр** (чен, чек, өлчөм), **гөвшөн** (борпоң, бош), **мустар** (көңүлсүз, капалуу), **гүлсөвгар** (жапайы роза гүлү), **катта ата** (чоң ата), **гыжаа** (жарака, көзөнөк), **оюрма** (кыялама), **оюрмала** (кыялап өрлөө) ж. б. көптөгөн лексикалык диалектизмдер учурайт. Айрым мисалдарды келтирели: *«-Жок, **амеки!** Эртеңден баштап душман менен согушууга даярданасың»* (М.Г.

«Д.ш.», 76)., -*Сен баазир олтура бер, мен ананираак келем* (Н.С. «Ж.к.», 152)., *Кудаа өзү мунасып көрүп, туш кылган экен, Даана молдонун Дөң мааласинен дарыя бойлоруна дейре жер ачылып, там-таш салынып, эл кыйла барөөжү алып калды* (М.Ү. «С.ж.», 78)., *Бир паска баданим муздап чачым тик турат... Кызганыч чуркайт канымды бойлоп чыркырап* (Э.Э. «Мух.», 407) ж.б.

Жогорудагы диалектизмдердин көпчүлүгү түштүк чыгыш жана түштүк батыш диалектилерде жалпы колдонулган менен, түштүк батыш диалектинин өкүлдөрүнүн тилинде активдүү жумшалат. Кайсы бирлери түштүк чыгыш диалектиде учурабайт.

Түштүк батыш диалектидеги диалектилик сөздөрдүн баарын эле чыгармалардан жолуктурууга болот деп айтуу кыйын, андай болушу мүмкүн да эмес. Анткени ар кандай эле жазмакер жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктү бүт бойдон киргизе албайт. Ал өз чыгармасын жаратууда диалектизмдерди ылгап, чектеп пайдаланат. Ал эми иликтөөгө алынып жаткан көркөм чыгармалардын авторлору түштүк батыш диалектисинин өкүлдөрү болгондуктан, нары чыгармаларда сүрөттөлгөн окуялар ошол аймакта өткөн азыркы же байыркы турмуш болгондуктан, аталган диалектиге мүнөздүү диалектилик сөздөр акын-жазуучулардын чыгармаларынан белгилүү деңгээлде орун алары мыйзам ченемдүү. Аны жогорку мисалдар да тастыктап турат.

Чыгармаларда кээ бир лексикалык диалектизмдер түрдүү тыбыштык варианттарда учурайт: Алсак, **сагыр** (ад.т. жетим) сөзү Н.Сайдуллаевдин «Көз» повестинде «**сагыр**», М.Үсөндүн «Сакылар жери» романында «**сагыра**» формасында: - *Эркелетүүчү энесини көөмп, сагыр калган эркек аялына эркелейт...* (Н.С. «Ж.к.», 131), **-Сагыранын бакты бар экен. Сизге туш келгенин караң** (М.Ү. «С.ж.», 62).

Же: кадамжайлык жана ноокаттык кыргыздардын тилиндеги **кайла**, лейлектиктерде **чөкүч*** (адабий тилде кайлоо, чукулдук) диалектилик сөзү М.Үсөндүн аталган романында **чөкү** түрүндө жумшалат: *Чулу таштардын бирине алмаз миздүү чөкүсү менен чекилеп, суу токтой турган как таш (чуңкурча) жасап жаткан* (М.Ү. «С.ж.», 59).

Жогорку **сагыр, сагыра, кайла, чөкүч** сөздөрүнүн ар түрдүү фонетикалык, лексикалык варианттарда учурашы -

* Ыз(б)з жыйнаган диалектилик материалдар боюнча.

Б.М.Юнусалиевдин: «ичкилик диалектиси өз ичинен говорлорго бөлүнүшү мүмкүн» [191:83],¹²⁷ -деген пикиринин дагы бир далили жана бул диалектини сыпаттама усулда кеңири иликтөө зарылдыгын көрсөтүп турат.

Ырас, түштүк батыш диалектиге мүнөздүү делген сөздөрдүн бир бөлүгү «кыргыз тили менен жакын тектештиги жок карлук тобуна кирген уйгур, өзбек тилдерине байланыштуу. Түштүктөгү башка кыргыз говорлоруна караганда ичкиликтердин говоруна мындай өздөштүрүлүп алынган элементтер (өзгөчө лексикалык элементтер) көбүрөөк таралган. Мындагы бир катар фактылар азыркы тажик тилине да байланышат. Алар ичкиликтерге иран тилдеринде сүйлөөчү калктар (көбүнчө тажиктердин өздөрү жана буга кошулган топтор) же өзбек тили аркылуу келип кирген» [1:32].¹²⁸ Бул ичкилик кыргыздардын аталган элдер менен коомдук-саясий, экономикалык жана маданий жактан тыгыз алакада экендигинен кабар берет.

Көркөм чыгармалардан кездешкен андай диалектизмдердин кээ бирлери тажик же өзбек тилиндеги мааниде, ошондой тыбыштык формада колдонулса, кайсы бирлери өтмө мааниде же өзгөрүлгөн фонетикалык турпатта жумшалат: *Ошентип, Шырдакбек торолуп калган кезде, Ханума келинди Элибай дөөкар токол кылып катындыкка алат* (Н.С. «Х.Ш.», 27).., *-Аха, бир ат, бир мүрү таңгага алдым эле. Мага улоо болор ат берсеңиз болду. Бир мүрүсүн сиз үчүн кечтим. –Э, кулдук дөөкар! Кулдук!* (М.Ү. «С.ж.», 62).

Дөөкар лексемасы (тажикче: **девкор** «ишке ыкчам, эпчил иштөөчү адам; укумуштуудай тез иштеген (сөзмө-сөз: дөө сыяктуу аракеттенген) [161:126].¹²⁹ Ж.Мукамбаевдин сөздүгүндө «дөө чалыш балбан» деген мааниде чечмеленип, колдонулган жери катары Өзгөн көрсөтүлгөн. Түштүк батыш диалектисиндеги мисалдардан көрүнүп тургандай, **«соодагер»** деген зат атоочтук мааниде (тажик тилиндеги биринчи семага жакын). Демек, кыргыз диалектилеринде, эки учурда тең тажик тилиндеги сема сакталган: биринчисинде соодадагы ишмердиги, экинчисинде дөө сыяктуу балбандыгы. Түштүк батыш диалектидеги түп мааниге жакын.

¹²⁷ Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. –Ф.: Мектеп, 1971. -83-б.

¹²⁸ Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору. –Ф.: Илим, 1966. -32-б. (128 б.).

¹²⁹ Таджикско-русский словарь. –М.: Госизд-во иностранных и национальных словарей, 1954. -126-б. (789 б.).

-Бирде болбосо, бирде айтылчу сөздөн **афси** жеп, «агамдын айтканын кыбапмын» деген асирет болбосун дегеним (М.Ү. «С.ж.», 66)., Эки жолу кетип кайра келгенимде, неге **афси** жебедим экен (М.Ү. «С.ж.», 84). Келтирилген сүйлөмдөрдө жазуучу М.Үсөн «бушайман» маанисиндеги **афси** диалектизмдин каармандын кебинде жана ички монологунда пайдаланган. Тажик тилинде **афсус** – атиң!, кап!, ах! сыяктуу өкүнүчтү билдирген сырдык сөз, экинчи семасы – «**өкүнүч, бушайман, ыза**» [161:35].¹³⁰ Түштүк говорлордо **апси** **ҮҮ Әпси** **ҮҮ апсу** тыбыштык варианттары жолугуп «бушайман» деген маанини туюнтат [3:178].¹³¹ Жерге-талдык кыргыздардын тилинде тажик тилиндеги тыбыштык түзүлүшү (ошол мааниде) колдонулат [112:121-166].¹³² Тажикстанга канатташ баткендик кыргыздардын тилинде да тажик тилине жакын формасы колдонулгандыктан, автор аны кылдат байкап, чыгарманын микротекстине киргизген.

Лексикалык диалектизмдерди орус лингвистикасында да [145:37-38, 176:172],¹³³ түркологиялык адабияттарда да [75:152-153]¹³⁴ кыргыз тил илиминде да [134:191-194]¹³⁵ 1) нагыз лексикалык диалектизмдер, 2) лексика-семантакалык же семантикалык диалектизмдер жана 3) этнографиялык диалектизмдер деген түрлөргө бөлүштүрүп бар. Биз дагы ошол салтты жетекке алабыз. Буга изилдөөнүн максаты да, объектибиздеги материалдардын мүнөзү да негиз берди.

Нагыз лексикалык диалектизмдер

Нагыз лексикалык диалектизмдер адабий тилде учурабайт, бирок андагы тигил же бул сөздөр менен маанилеш келет. Мындай сөздөрдүн айрымдары адабий тилге өтүп, анын синонимдик кенчин байытат. Мисалы, түштүк диалектиге мүнөздүү **азил**, Талас говорундагы **байма-бай** [112:194]¹³⁶

¹³⁰ Таджикско-русский словарь. Аталган сызд/к. -35-б.

¹³¹ Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Ызбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү ызгчылыктыр. -Ф., 1962. -178-б

¹³² Ж. Мукамбаев. Кыргыз тилинин диалектологиялык сызд/к. -Ф.: Илим, 1976. -121-166-б-р.

¹³³ Современный русский язык / Под. ред. П.А. Леканта. -М.: Высш. школа, 1982. 37-38-б-р. (399 б.); Фомина М. И. Кыргыз тилинин китеп. 172-б.

¹³⁴ Калиев Ф., Болганбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. -Толукт., -өңд. 2-басыл. - Алматы: ДӘуір, 2003. -152-153-б-р.

¹³⁵ Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Б.: Кыргызстан - Сорос фонду, 1997. -191-194-б-р. (328 б.)

¹³⁶ Мукамбаев Ж. КТДС (1976). 194-б.

сөздөрүү азыр адабий тилде тамаша, оюн, удаама-уда деген синонимдик түгөйлөрү менен жарыш жумшалып диалектилик тагы жоюлуп кеткен.

Түштүк батыш диалектисине мүнөздүү нагыз лексикалык диалектизмдер талдоого алынып жаткан акын-жазуучулардын поэтикалык чыгармаларында да, прозалык чыгармаларында да учурайт: *Арып-чарчап, көңүлү гаши көрүнөт* (М.Г. «Д.ш.», 63; ад.т. «кыжалат»), *Ошол нурга көңүл кушу байланып, Ү Даргөйүңдөн чыгып кетет парасат* (Э.Э.»М.п.», 62; ад.т. «көңүл, ой»), *Ошону пеш кылып, коркута матап турганыбы?* (Н.С. «Х.Ш.», 13; ад.т. «опуза»), *-Ит да сыйлайт, ит да биз такылетти* (Н.С. «Х.Ш.», 122; ад.т. «сыяктуу»), *Мунун аркасынан тогуз жыл элинен бедарга болору... тамы-таштарынын өрттөлөрүн кайдан ойлоп коюптур* (Н.С. «Х.Ш.», 91-92; ад.т. «жат, тентиген») ж. б.

Диалектизмдердин эстетикалык категория катары көркөм чыгармалардагы негизги кызматы - образ түзүү. Ошондуктан аларды көркөм сөз чеберлери өз идеясын жүзөгө ашырууга көмөктөшкөн көркөм каражат иретинде пайдаланышат. Нагыз диалектизмдердин адабий тилде синоним түгөйлөрү болгондуктан, алардын ордуна адабий эквиваленттерин колдонушса да боло бермек. Бирок табигый, көркөм окурманга башкача сезилип, анын көнүшүм тилдик кабылдоосун козгогон сөздү киргизүү сүрөткерлерди «сөз азабын «гартууга» мажбурлайт. Ошол түйшүктөрдүн бири – көбүнчө каармандардын кебин берүү, ар бир каармандын өздүк кептөө (сүйлөө) манерасын түзүү. Адабиятыбыздын тарыхында белгилүү болгондой, кесипкер сөз өнөрүбүздү түптөөгө салым кошкон жазуучулардын бири С. Сасыкбаев сүлүктүлүк кенчилердин турмушун баяндаган «Түпкүрдөгү нур» аттуу чыгармасында сүрөттөлгөн аймактын тилин – түштүк батыш диалектисиндеги өзгөчөлүктөрдү, билбей, кейипкерлерин адабий тилде сүйлөтүп өз учурунда сын укканы белгилүү.

Нагыз лексикалык диалектизмдердин көркөм чыгармалардагы кызматы

Нагыз лексикалык диалектизмдер - табияты боюнча жазуучуну кейипкер тилинде «атайлап колдонушка» түрткөн, жергиликтүү кептик колоритти билдирген тилдик каражат. Муну авторлор туюп, ыктуу урунушкан: *-Жо-жок. Мен **пияда** эле... Алдыңызга түшүп... Колдош алдыга түшүп, жүрүп калды* (М.Г. «Д.ш.», 76; ад.т. «жөө»), *-Келбейт! –деди Таймат бий шар гана. – Ошо ордого келбестин **гаразында** бизден оолактап качып жүрөт* (Н.С. «Х.Ш.», 158; ад.т. «шылтоо»), *-Көрдүңүзбү, чептин дубалдарынан да, анын **гыжааларынан** да атылган сиз коркоктор дегендердин түтөмө куралдары айбаттуу экен* (Н.С. «Х.Ш.», 164; ад.т. оюк, жарака), *-Эшен жөн жатпайт окшойт, бир **кысылатын** көрсөтөт окшойт* (Н.С. «Х.Ш.», 86; ад.т. «керемет») ж. б.

Түштүк батыш диалектиде адабий тилдеги **деги, түк, абдан, аябай, тим** эле сыяктуу бөлүкчөлөр дээрлик колдонулбайт. Ошондуктан каармандардын кебинде алардын нагыз лексикалык диалектизм **кдшки** (деги), **гырт** (жалаң, нак, түк), **рддсд, жүдд** (аябай) сыяктуу синоним варианттары авторлор тарабынан атайын колдонулат: *-Мен бирин түшүнсөм өлөйүн, бизче **гырт** билбейт»* (Н.С. «Х.Ш.», 124), *-Бирок **кашки** үйлөнө албайт* (Н.С. «Күн б.», 116), *-Эмне үчүн күтпөйт экенмин? Башка катындардан менин эмнем кем? **Жуда** күтөмүн да* (М.Г. «Д.ш.», 47), *-Пурунзалик бала экөбүз бирөөнү **раса** катырдык* (Н.С. «Күн б.», 115) ж.б.

Албетте, бир эле лексикалык элемент тилдин жергиликтүү бөтөнчөлүгүн, көркөм чыгармалардагы каармандардын индивидуалдык кебин толук чагылдыра албайт. Ошондуктан көбүнчө Н.Сайдуллаев да, М.Үсөн да нагыз лексикалык диалектизмдерди фонетикалык жана морфологиялык диалектизмдер менен бирдикте колдонуп, каармандардын кебиндеги табигыйлуулукту арттырат, коюулантат: *-Жарык **илаби** ириңдеп, ого жалбырак жабыштырып, түзөтө албай жүргөн, онун кайсы **аптин** ол чолок жактырды* (Н.С. «Х.Ш.», 231; ад.т. «эрин, жүз»), *-**Ондо** айтып кой, карындашым, кечке жуук Садык **тагамдыкына масилаатка** барсын* (Н.С. «Х.Ш.», 206; ад.т. «тайке, кеңеш»), *-Мен сизге бир **мунасып гап** айтайынби? –деп калды Эшен* (Н.С. «Х.Ш.», 85; ад.т. «ылайык»). ж.б.

Жазуучу Н. Сайдуллаевден келтирилген акыркы мисалда кейипкердин кебинде **кечке жуук** деген сөз айкалышы жумшаган. Ичкилик кыргыздарда, чыгармадагы окуянын орду Лейлекте, ал **кеч курун** түрүндө колдонулат. Жазуучу лексикалык, фонетикалык диалектизмдерди урунуп келип, жалпы кыргыз окурмандарына бир топ түшүнүксүз жогорку сөз айкалышын «адабийлештирип» жиберген. Бул – автордун утугу. Жергиликтүү колорит берүү дегендик каарманды жалаң диалектилик, говордук тилде сүйлөтүү эмес. Көркөм чыгарма адабий тилде жаралып, диалектилик элементтер ага синтезделет, көмөктөш болот.

Талдоодогу акын-жазуучулар нагыз лексикалык диалектизмдерди адабий түгөйлөрүнүн ордуна экспрессивдүүлүк киргизүү максатында «субъективдүү мамилесин көрсөтүү үчүн, кандайдыр бир таасирди берүү үчүн колдонгон» [97:91]¹³⁷ учурлары кездешет. Мындай жумшоо адатта көркөм чыгарманын түзүмүндөгү (структурасындагы) автордук кепте планда жүзөгө ашат: *Закир келсе, энеси жаңы туулган улактарды эмизип, эшик алдындагы **анторойдо** отуруптур* (М.Г. «Д.Ш.», 77; ад.т. «күнөс»), *Бул аталган ыплас жоруктун кичине эле **жсызыгы** билинип, кармалып далилденсе, катуу жазасага кириптер кылынган: эң оңой жазасы жаанын атылган жебесине тепчилип, жан таслим болгон, же куу даракка асылган* (Н. С. «К.» 23; ад.т. «шек, кабар, дайын»), *Анан дагы **шыпты** карады эле, көзүнө желе урунду* (Н.С. «Х.Ш.», 68; ад.т. «патолок») ж. б.

К.Сабыров менен Э.Эрматовдун чыгармаларына жүргүзүлгөн байкоолор жогоркудай стилдик ыкманын поэзиялык чыгармаларда да кездешерин көрсөттү. Бирок эки акын тең диалектизм варианттарга караганда адабий түгөйлөргө артыкчылык беришет, сейрек болсо да диалектизмдерден поэтикалуулукту туюп колдонушкан учурлары кездешет: *Жаалданып жасоодо улам ишин, Ү Сенин сүйүүң **бариктин** дилдирөөсү* (Э.Э. «Мах.», 42; ад.т. «жалбырак»), *Атанын мээримине **мустар** болдук, Ү Атанын мээриминен албай белек* (К.С.«Кер.», 33; ад.т. «капалуу, томсорунку»), ***Пичи** гана түйгөн унун көтөрүп, Ү Атам келчү мектебинен жөтөлүп*

¹³⁷Мамытов Ж. Къркым чыгарманын тили. – Ф.: Мектеп, 1990. -91-б.

(К.С.«Кер.», 89; ад.т. «бир аз»), *Ала берсең, **нашүкүр** пенде десе, Ү Өзүңө пайда калат бир-эки эсе* (К.С.«Кер», 49; ад.т. «топуксуз»), *Айрымдары элчилерди өлтүрүп, Ү Салган эле оор **ташбиш**, жабырга* (Э.Э.»М.п.»), 335; ад.т. «түйшүк») ж. б.

Нагыз лексикалык диалектизмдер адабий эквиваленттеринин ордуна уйкаштык түзүү үчүн да колдонулат:

*Аязга кошо түнөп түндөрүндө,
Тоолорду кышындасы **аралаган**.*

*Арчанын, карагайдын түптөрүндө
Тоолорго жайда барып **саялаган***

(К.С.«Кер.», 35; ад.т. «көлөкөлөгөн»).

*Эгер ишке ашкан болсо бул **амал**,
Жеңиш колго тийди дегин **бемалал***

(Э.Э. «М.п.», 288; ад.т. «капарсыз»).

*Шаипай жүрүп буюмдарды алды **мол**,*

Базар көркүн ача турган колмо-кол.

Шуру-бермет, кулак сырга, билерик,

*Шайы, баркыт, не бир түрдүү **оромол***

(Э.Э. «М.п.», 52; ад.т. «жоолук»). ж. б.

Ошондой эле, поэзиялык чыгармаларда лексикалык диалектизмдер ыр саптарындагы фонетикалык көркөмдүктү арттырган ассонанстарда, аллитрацияларда учурайт:

Беттегенден кайткан эмес артына,

***Андаза** кеп болгон арап калкына*

«Исламдын нуру алыска кетсин» -деп,

Аябай бек туруп келет антына

(Э.Э. «М.п.» 309; ад.т. «даңгаза»).

***Жигерим**, турбай нестейип,*

***Жибичи** мага көксүбөй?*

(К.С.«Нур б.» 49; ад.т. «боорум»).

Диалектизмдер - сүйлөшүү кебинин колдонулуш чөйрөсү боюнча чектелген лексика-стилистикалык бир түрү [44:16].¹³⁸ Окумуштуу Ч. Гапарова белгилегендей: «...Оң же терс эмоционалдык маанини күчөтүүдө **нагыз лексикалык** (алдын биз сыздык – И. Ж.) жана морфологиялык диалектилик сөздөр колдонулат» [44:16].¹³⁹ Мисалы: «-**Алам** болсо, туз жалаң –деп,

¹³⁸ Гапарова Ч. А. Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы: Филол. илим. канд. ...дис. авторефераты. –Б., 2006. - 16-б. (24 б.)

¹³⁹ Гапарова Ч. Жогорку эмгекте. 16-б.

аял кашын серпе чыгып кетти» (Н.С. «Х.Ш.», 134; ад.т. «кызганыч»), *Койнун ачкан аялда такыр күнөө жок, Ү Лаззаттин бийик чегинде учкан көкөлөп...* (Э.Э. «Мах.», 415; ад.т. «ырахат»). Биринчи мисалда Н. Сайдуллаев **алам** диалектизм эквивалентин жумшап, мыскылдаган терс эмоционалдык оттенекту, экинчи мисалда Э. Эрматов **лаззат** синонимин, болгондо да түштүк батыш диалектисине мүнөздүү кош (созулма) үнсүздү [191:147]¹⁴⁰ колдонуп, жактырган оң эмоцияны күчөтүп жатат. Анткени «адабий тилдеги эквивалентинде жок болгон эң назик нюанстар диалектилик сөздөрдө болот» [19:156].¹⁴¹

Нагыз лексикалык диалектизмдер жана синонимия кубулушу

Лексикалык диалектилик сөздөрдүн ичинен, дегеле, диалектизмдердин түрлөрүнөн нагыз лексикалык диалектизмдер синонимия кубулушу менен өтө тыгыз байланышта. Алардын адабий тилде маанилеш түгөйлөрү бар. Адабий тилдеги бир эле сөздүн диалекти, говорлордо бир нече синонимдери болушу мүмкүн. Ошол элдик тилдеги мол кенчтен адабий тилге өткөрүп, анын лексикасын байытуу маселеси окумуштуулар арасында талаш туудуруп келет. Көпчүлүгү семантикалык, стилистикалык ажырымы бар түгөйлөрдү адабий лексикадан орун таптырууну колдошот. Бул тууралуу казак тилчиси Р. Сыздыкова мындай деп жазат: «Диалектизмдерди синонимдик катар түзүү максатында адабий тилге киргизүү - кажет, нары друс идея. Бирок кеп жергиликтүү сөздөрдү пайдалануу аракетинин мотиви мыйзамдуу болушунда. Биринчи кезекте, маанилеш сөздөрдүн тобуна кошулган диалектизм ошол катардагы башка сөздөрдөн белгилүү бир семантикалык түсү менен ажыралып турушу зарыл» [160:33].¹⁴² Ал эми абсолюттук синонимдерди, дублеттерди ылгабай, адабий тилге тартуудан, аларды колдонуудан уттурсак уттурабыз, бирок утук аз. Адабий тилдин калыптанган лексикалык нормасына доо кетиребиз. Көркөм

¹⁴⁰ Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. – Ф.: Мектеп, 1971. – 147-б. (292 б.)

¹⁴¹ Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: 2-китеп. – Б., 2000. – 156-б. (202 б.)

¹⁴² Сыздыкова Р. Сыз колдананс ждне ддеби норма // Жазушу ждне сыз мдденети. –Алматы: Ғылым,1983. -33-б. (24-42-б-р.)

чыгарманын тексти бардык түзүлүшү жактан адабий тилдин эталону боло албаганы менен, автордук кеп, ремаркалар – адабий тилдин үлгүсү. Алардын негизинде ар кандай нормативдик сөздүктөр жазылат, хрестоматиялар түзүлүп, окуулуктарда көнүгүү катары берилет. Кыскасы, калайыктын өтө кеңири катмарына тараган – көркөм адабият, анын тилинен окурмандар адабий тилдин жүзүн көрөт. Ушул жагдайдан алып караганда, түштүк батыш говорлорунун синонимдик байлыгын – лексикалык диалектизмдерди, объектидеги акын-жазуучулар кандай пайдаланышты?

Негизинен, автордук баяндоолордо, сүрөттөөлөрдө (экспрессивдүүлүк киргизүү максатын көздөгөн учурларды эске албаганда) адабий түгөйлөрдү колдонушат:

Жыпар жытын аңкыткан айдарым желге баары ачыла түшүп, оор тарткан көкүрөктөр кере-кере дем алды (М.Ү. «С.ж»), 19-20; Түшт.б. диал.«шапада»), (Н.С. «Күн б.», 12; Түшт.б. диал.«паша»).

Сен суктанып турганда,

Пушкиндей коңур күзгө

Ырлар өзү төгүлсүн барагыңа,

Төгүлгөндөй жалбырактар дарактан

(К.С.«Нур б.», 29; «бариктер»).

Мындай колдонуу акындар К.Сабыров менен Э.Эрматовго өтө мүнөздүү болсо, прозаиктерд М.Гапаровго менен М.Үсөндө, айрыкча, Н.Сайдуллаевде диалектилик түгөйлөргө ык салуу да байкалат: *Бакы атты кыжсына темингени, чыпылдап урулган камчынын зарпи кудум эле Сакыга тийгендей көрүнүп, жүрөгү зыркырайт* (Н.С. «Х.Ш.», 39; ад.т. «күчү»), (Н. С. «К», 71; ад.т. «чен»). ж. б. Акыркы авторлордогу бул өзгөчөлүк, биринчиден, экспрессивдүүлүккө умтулуу, экинчиден, диалектилик түгөйлөр аркылуу адабий тилди «байытуу», атайлап колдонуу сыяктуу максаттар менен да байланыштуу болушу мүмкүн.

Ошондой эле, акын-жазуучулар адабий жана нагыз лексикалык диалектизмдерди жанаша же обочо колдонуп, кайталоодон качып, стилдик эффект жарата алышат: *-Бирок менин ушу бейбаштарымдай бежанжирлер ич жерде жок болсо керек* (Н.С. «Х.Ш.», 128).

Мемиреген тынчтыкты жыртып-айрып,

Бир ит үрөт безилдеп үнүн кайрып.

Алаксытып оюмду бузуп нетет?

«Жаңшабай тынсачы» деп жиним келет»

(К.С.«Нур. б.», 5-6).

(Диалектилик синонимия маселесине III бапта өзүнчө
ТОКТОЛОБУЗ)

Лексика-семантикалык диалектизмдер

Кыргыз тили илиминде Ж.Мукамбаев, Ж.Мамытов, Э.Абдулдаев, А.Жалилов, Т.Сыдыкова сыяктуу окумуштуулар семантикалык диалектизмдер деген термин менен лексикалык диалектизмдердин ичинен өзүнчө бир түрүн бөлүп аташат [113:42-43, 97:79, 2:222-223, 58:176, 155:8-9].¹⁴³ Алардан Ж.Мукамбаевден башкалары аталган тилдик категорияга адабий тилдеги сөздөргө тыбыштык түзүлүшү жактан туура келип, мааниси боюнча айырмаланган сөздөрдү киргизишет жана мисалга диалектилерде өзгөчөлөнгөн сөз маанилерин да (торпок 1) уйдун алты айдан бир жашка чейинки музоосу, ад.т., 2) уйдун жаш төлү, диал. т.), омоним түгөйлөрдү да (конок ад.т. мейман – конок ыск. г. жүгөрү) келтиришет.

Аныктамаларга жана мисалдарга караганда семантикалык диалектизм сөздөрдөгү (омонимдердеги) жана сөз маанилериндеги лексика-семантикалык диалектилик бөтөнчөлүк болуп жатат. Демек, термин, биздин оюбузча орунсуз, сөз маанилерин гана туюндуруп калууда.

Ж.Мукамбаев болсо жогорку окуу жайлар үчүн жазылган «Азыркы кыргыз тили» окуу китебинде «жалпы элдик тилде тараган сөздөрдүн жер-жерлерде башка бир мааниде колдонулган учурларын» [15:157-158]¹⁴⁴ семантикалык диалектизмдер катары эсептейт.

Буга синонимдеш «маанилик диалектизм», «мааниси жагынан айырмаланган» сөздөр деген терминдер менен да аталарын белгилейт. Ошондой эле, семантикалык диалектизмдерди а) мааниси бири-бирине карама-каршы же такыр эле башка түшүнүктө колдонулган сөздөр, б) маанисинин кең же тардыгы боюнча айырмаланган сөздөр деп ич ара эки түргө ажыратат, адабий жана диалектилик омоним сөздөрдү, адабий жана диалектилик маанилерди жиктейт [15:158].¹⁴⁵ Мындай болгондо, автор берген аныктама адабий тилдеги бир эле сөздүн маанилериндеги диалектилик көрүнүштөрдү гана камтып калат. Окумуштуу кийин жазылган «Кыргыз

¹⁴³ Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. –Б.: Кыргызстан, 1998. –42-43-б.р.; Мамытов Ж. Къркъм чыгарманын тили. –Ф.: Мектеп, 1990. –79-б.; Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. –Б.: Кыргызстан, 1998. 222-223б.р.; Жалилов А. Аталган китеп. 176-б.; Сыдыкова Т. К. Аталган автореф. 8-9-б.р.

¹⁴⁴ Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. –Ф.: Мектеп, 1978. –157-158-б.р.

¹⁴⁵ Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Жогорку китепте. 158-б.

диалектологиясы жана фразеология» аттуу эмгегинде семантикалык диалектизмдердин маңызын жогоркудай эле түшүндүрөт, бирок мисал катары жалаң сөз маанилериндеги диалектилик өзгөчөлүктөрдү келтирет. Ошону менен бирге, адабий тилдеги сөздөрдүн говорлордогу «архаизм», «учурдагы», жана «жаңыланган» диалектилик семантикаларына токтолот [113:42-43].¹⁴⁶ Эгер семантикалык диалектизмдерди ушундай түшүнсөк, адабий тилдеги сөздөр менен омонимдик катышта болгон сөздөр лексикалык диалектизмдердин кайсы түрүнө кошулары ачык маселе бойдон калат. Ошондуктан биз тилчи А.Сапарбаевдин пикирине [134:193]¹⁴⁷ кошулуп, лексикалык диалектизмдердин сөз болуп жаткан түрүн, адабий лексемалар менен маанилик, омонимдик мамилелерде турган сөздөрдү лексика-семантикалык диалектизмдер деп атоону оң көрдүк. Ага тыбыштык түрү боюнча адбий тилге туура келген, бирок мааниси боюнча адабий тилден өзгөчөлөнүп турган сөз маанилерин жана сөздөрдү киргизебиз. Адабий тил менен салыштыра караганда, түштүк батыш диалектисинде андай сөздөр бир топ учурайт. Ж.Мукамбаев да өз учурунда семантикасы боюнча айырмаланган сөздөр негизинен ичкилик диалектиси менен башка говорлордун ортосунда жолугарын белгилеген экен [50:56].¹⁴⁸ Албетте, калем ээлери эне сүтүнөн оозонган кептик чөйрөдөн чыга алышпайт, лексика-семантикалык диалектизмдерди да пайдаланышат. Көркөм чыгармалардын материалдары аны күбөлөп турат.

Акын-жазуучулардын чыгармаларынан топтолгон лексика-семантикалык диалектизмдерди ички өзгөчөлүктөрүн эске алып, төмөнкүдөй эки түргө бөлөбүз: а) нагыз лексика-семантикалык диалектизмдер, б) семантикалык диалектизмдер.

Нагыз лексика-семантикалык диалектизмдер

Адабий кепте колдонулуп, андагы сөзгө айтылышы боюнча да, жазылышы боюнча да дал келип, мааниси боюнча

¹⁴⁶ Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. –Б.: Кыргызстан, 1998. -42-43-б-р.

¹⁴⁷ Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Б.: Кыргызстан – Сорос фонду, 1997. -193-б. (328 б.)

¹⁴⁸ Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы: I бд/м. –Ф.: Мектеп, 1982. - 56-б.

айырмаланган диалектилик өз алдынча сөздөр нагыз лексика-семантикалык диалектизмдер деп аталат. Мисалы:

Карс. I Ад.т. «урулуудан, согулуудан ж. б. чыккан дабыш», **Карс II** Түшт.б. диал. жана түшт. чыг. диал. «ак жоолук»: *Тоолор, тоолор – карс салынган кемпирлер* (К.С. «Кер.», 17).

Жүүн I Ад.т. «кыр аркалардын бириккен, муунакталып кошулган жери». **Жүүн II** Түшт.б. диал. жана чыг. «жаан, жаан-чачын»: *Айыл жолу да. Кургакчылык маалда чаңыйт, жүүн кезде баткактайт* (Н.С. «Күн б.», 112).

Арак I Ад.т. «спирттик ичимдик». **Арак II** Түшт.б. диал. «үйдүн ичинен дубалдын үстү, торсундардын асты жагынан тегерете коюлган, кештеленген тактай»: *Кошмок өскөн талым бар, Кош арактуу тамым бар* (Н.С. «X.Ш.», 145).

Мама. I Ад.т. «эмчек». **Мама II** Түшт.б. диал. «жалпы эле улгайган аял жана бир уруктагылардын аксакалынын аялы»: - *Корксоң, мамаңа барып апататын ал* (Н.С. «X.Ш.», 263).

Ушул жерде төмөнкү эки нерсени кыстара кетүүнү оң көрдүк. Биринчиси уруктун аксакалы түштүк батыш диалектиде **баба** деп айтылат. Адабий тилде **баба** түпкү ата, айрым өндүрүш, чарбанын колдоочусу, тотеми маанилеринде. Андыктан түпкү энелерибизди **мама** диалектизми менен туюнтуп, адабий тилибизди байытсак, неге болбосун?! Ошондо **Бакай баба, Каныкей мама, баба-мамалар** деген айтылыштар колдонулуп, кулакка угумдуу эле. Нары **мама** сөзүнүн ички семантикасында түпкү эне түшүнүгүнө шайкеш келген, урмат-сыйды билдирген оң эмоционалдык-экспрессивдик кошумча маани да камтылган. Аны түштүк батыш диалектисиндеги **ай мама** (ай), **азиз мама** (жылкычы чымчык), **мама каймак** (каакым) деген татаал сөздөрдөн байкоого болот.

Экинчи көңүл бура турган нерсе, **мама** лексемасы алтай тил уясынын тунгус-манжур тайпасындагы солон, ороch, угедей. ульч, орок, нанай, маньчжур тилдеринде кары, ардактуу адамга кайрылуу; кемпир; аял; чоң эне; чоң эненин энеси (прабабушка); ата-эненин ар түрдүү категориялардагы аял туугандары сыяктуу маанилерде колдонулушу [150:525]¹⁴⁹ жана ал жерде шамандын аял кебетелүү дух жардамчысы; наристелердин, болочок

¹⁴⁹ Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. –Т. I. –Л.: Наука, 1975. -525-б. (672 б.)

урпактардын колдоочусу [78:135-136].¹⁵⁰ Баса, түштүк диалектилерде Бешик эненин, мифологиялык түшүнүктүн тергөө иретиндеги аталышы да – **мама** [113:19].¹⁵¹ Булар ал сөздүн алтай тил жалпылыгына тиешелүүлүгүнөн жана жогоруда биз сөз кылган диалектилик маани ошол байыркы тилдик калдык экенинен кабар берет. Ал эми кыргыз тилиндеги эмгектерде иран тилинен кирген сөз катары көрсөтүлүп жүрөт [186:514].¹⁵² Албетте, андай этимологиялык изилдөө биздин объектиге жатпагандыктан, аны проблема катары калтырып туралы.

¹⁵⁰ Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. –Б., 2003. -135-136-б. (265).

¹⁵¹ Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. –Б.: Кыргызстан, 1998. -19-б.

¹⁵² КОС, 514-б.

Семантикалык диалектизмдер

Адабий тилдеги тигил же бул сөз көп маанилүү келип, анын айрым семалары диалектилик мүнөздө болуп, ал маани өз кезегинде адабий кепте колдонулса, семантикалык диалектизмдерге кирет. Буга адабий тилдеги **аба** сөзүн мисал келтирүүгө болот.

Аба Ад.т. 1) «жалпы эле өзүнөн улуу эркектерге кайрылганда айтылуучу сөз» [89:13],¹⁵³ Түшт.б. диал. жана чыг. 2) «өзүнөн улуу эркек бир тууган ага, байке. 3) «чоң атасы бар болсо, өз атасын аба дейт»: *Болду жетет пейилиңден кайт, аба, Ү Атабыздын жолун жолдо кайтала* (Э.Э. «Мах.», 300), *Ата болуп бар үмүтүң актабай, Кечир мени, бала пейил абаңды* (К.П. «А.к...», 77). Аталган сөздүн диалектилик маанилери ичкилик кыргыздарга мүнөздүү экенин Ш.Жапаров да белгилеген [64:127].¹⁵⁴

Патир. Ад.т. 1) «май кошуп сүткө жуурулган тооч» [89:495],¹⁵⁵ 2) Түшт.б. диал. жана чыг. «камырга көптүргү кошулбай жуурулуп, чокко какталып бышырылган нан»: *Камырдын учунан патир дегендей, сыйдын ана башы анан болот* (Н.С. «Х.Ш.», 43).

Домбура. Ад.т. «казак элинин эки кылдуу музыкалык аспабы» [88:159].¹⁵⁶ Түшт.б. диал. жана чыг. «комуз» [134:193].¹⁵⁷

Как. Ад.т. бул этиштин ар түрдүү алты эркин жана туруктуу сөз айкалыштарындагы байланышкан маанилери көрсөтүлгөн [89:268].¹⁵⁸ Түшт.б. диал. жана чыг. «чертүү»: *Домбураны бирөөсү бар болушунча какты эле, бардыгыбыз бийлеп кирдик* (Н.С. «Х.Ш.», 37).

Кыйык. Ад.т. «тил албас, кежир» [89:393].¹⁵⁹ Түшт.б. диал. жана чыг. «кычы, чыр»: *Айтор, элдин бүшүркөп караган эсин эки кылып, акыры кыжың-кужун, кыйык ...сөздөргө өтө башташты* (Н.С. «Х.Ш.», 101).

¹⁵³ КТТС. 13-б.

¹⁵⁴ Жапаров Ш. Лейлек говорунун лексикалык ызгычылктырнын // Кыргыз тили боюнча изилдэбтер. –Ф., 1970. –127-б.

¹⁵⁵ КТТС. 495-б.

¹⁵⁶ КТТС. 159-б.

¹⁵⁷ Бул маанини А. Сапарбаев да белгилеген. 193-б.

¹⁵⁸ КТТС. 268-б.

¹⁵⁹ КТТС. 393-б.

Кык. Ад.т. «майда малдын тезеги». Түшт.б. диал. жана чыг. «көн»: *-Же дагы кыкка жүр деп келдиби деп коём ичимен. Бизде көбүнчө очокко кык жагат* (Н.С. «Күн б.», 116) ж.б.

Лексикалык диалектизмдердин түрлөрүнүн стилдик кызматтарында көп жалпылыктар болгон менен, ар биринин өзүнө тиешелүү бөтөнчөлүктөрү да бар. Лексика-семантикалык диалектизмдер табияты боюнча адабий тилдеги сөздөргө тыбыштык жактан окшош. Ушул бөтөнчөлүгү анын стилдик функциясына мүнөздүү белгилердин, мүмкүнчүлүктөрдүн негизин түзөт. Бул тууралуу окумуштуу Е.Ф.Петрищева: «Тыбыштык составы боюнча адабий түрлөрү менен туура келип, бирок алардан маанилик же стилдик мамилелеринен айырмаланган сөздөрдүн функциялары көп учурда адабий тилдеги менен окшош кабыл алынат» [128:22]¹⁶⁰ деп жазат. Демек, окурмандын көркөм кабылдоосунда «тааныш сөздөн» бейтааныш түшүнүктөгү сөз учурап, анын жан дүйнөсүндө жаңы таасир өнөт. Лексика-семантикалык диалектизмдердеги ушул өзгөчөлүктөрдүн негизинде калемгерлер сөз оюндарын, каламбурларды жаратышат. Мындай стилдик фигуралар объектибиздеги материалдарда сейрек болсо да учурайт:

Ал. Ад.т. бул этиш сөздүн 17 мааниси көрсөтүлүп жүрөт [89:29-30].¹⁶¹ *...Бардыгыбыз бийлеп кирдик. Манаиш дегеле болбойт, ...былкылдап-солкулдаганына кыраан каткы кыйрап калышты. Тегеректеп алышып* (ад.т. «дуушар кылуу, туш келүү») *«баатыр аласыз»* (Түшт.б. диал.«иш-аракетти аткаруу, иштөө») *деп, ой-боюна койбой, Бүбүнур экөөнү ортодон чыгарышпайт* (Н.С. «Х.Ш.», 37)., *Чыгаан илимпоз ишмерлер ушу эки суу боюнун жака белинен чыгат, себеби суунун тунугун ичишет дегендей, Майрам эжей да ошо кандек өрүгү менен даңкталган Самаркандектин дайра боюнун кызы* (Н.С. «Х.Ш.», 185).

Башка диалектизмдердей эле каармандардын кебиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү берүүдө колдонулат. Бул тике сөздөр аркылуу диалогдордо, полилогдордо, репликаларда жүзөгө ашкан: *-Күндө эле жатарда чарбы* (эчкинин ич майы) *менен майлайын деп унутуп калам, -деди ал актангандай* (Н.С.

¹⁶⁰ Петрищева Е.Ф. Внелитературная лексика в современной художественной прозе // Стилистика художественной литературы. –М.: Наука, 1982. – 22-б. (19-33-б-р.)

¹⁶¹ КТТС. 29-30-б-р.

«Күн б.», 76)., -**Тамаша** (көк бөрү) бересизби? –деп калды улак тартыш оюнунун жеткен ышкыбозу Сабырбай жарчы. – **Тамаша** десеңиздер **тамаша**, күрөш десеңиздер күрөш, -деди Садык. –Биз сиздер кайсынысын ылайык тапсаңыздар, макулбуз (Н.С. «Х.Ш.», 215).

Лексикалык диалектизмдердин бул түрү автордук баяндоолордо да учурайт. Муну кошумча экспрессия берүү, сүрөткерлердин субъективдүү мүдөөсү, адабий тилдин лексика-семантикалык кудуретин байытуу максаты катары кароого болот: *Байыркы бабалары менен мамаларынан (түпкү эне) тартып, бут аблаттарынын бейиттери ошол жерде* (Н.С. «Х.Ш.», 65)., *Эртеси жыты сиңип, убагында баипаанек тутушкан элдин алдынан өтүшүп, үзүр (кечирим) сурашып, ака, үкө Бакынын кыргыз аялын алышып, жолго чыгышты* (Н.С. «Х.Ш.», 67) ж.б.

Этнографиялык диалектизмдер

Лексикалык диалектизмдердин үчүнчү түрү - этнографиялык диалектизмдер. Булар «жергиликтүү элдин турмуш шартына, чарбачылыгына, үрп-адатына тиешелүү болгон нерселердин, буюмдардын, көрүнүштөрдүн аттарын көргөзөт» [134:192].¹⁶² Анткени ар кайсы аймактарда жашаган кыргыздардын турмуш-тиричилигинде, жүргүзгөн чарбачылыгында, жергиликтүү флора, фаунасында белгилүү айырмачылыктар бар. Ичкилик кыргыздардын заттык жана рухий маданиятында да бир катар өзгөчөлүктөрдүн байкаларын этнограф окумуштуулар белгилеп жүрүшөт [14:180].¹⁶³ Түштүк батыш диалектисиндеги этнографиялык диалектизмдер ошолорго байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурат. Мисалы: **куртек**. «мөмө жемиштин өтө шире алып бышкан учуру», **сүрөт** «жешке эртелик кылган, дүмбүл боло элек жүгөрү сотосу», **гааба ҮҮ кээбе** (козу) «сүткө, жемге тойбой арыктаган», **даана** «чоң арыктардан чыккан майда арыктарга (шак арыктарга) суу бура турган жер, шак арыктардын башы», **тараш** «килем токууда түр (түк) 10-15 см. токулгандан кийин, аны улам кайчы менен таарып-кыркып, тегиздеп туруу» ж. б. Мындай сөздөрдүн көбүнчө адабий тилде абсолюттук

¹⁶² Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы.-Б.: Кыргызстан – Сорос фонду, 1997. -192-б.

¹⁶³ Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. –Б.: Кыргызстан, 1995. -180-б. (216 б.)

синонимдери жок болот. Алар жалпы жамаатка да түшүнүктүү боло бербейт. Ошондуктан этнографиялык диалектизмдер лингвистикалык адабияттарда сыпатталып түшүндүрүлөт. Албетте, диалектилик сөздөрдүн бир түрү катары булар да адабий тилге мүнөздүү эмес, анын чегинен сырткары көрүнүш. Бирок жалпы элдик лексикалык системанын зор байлыгын түзүп, «диалектиден гана эмес, говорлордон да учурап, адабий тилдин лексикасын байытууга алда канча жарамдуу» [15:157]¹⁶⁴ келет.

Этнографиялык диалектизмдерге элдик тилдеги колдонулушу чектелбеген же диалектилик сөздөрдүн «жалпы аттарынын дифференцияланган атоолорун да кошууга болот» [15:156]¹⁶⁵ Мисалы: **Күчүк** - «килем токууда эриштин чатышынан алууга ылайыкташтырылган түрдүн кичинекей оромун», жалпы термин. Түрдүн түсүнө карай **сары күчүк, кара күчүк, ак күчүк** ж. б. деп аталган түрлөрү - дифференцияланган аталыштар. Же: **Чеке ҮҮ чет**- «килемдин четине айлантат рамка сымал туташ түшүрүлгөн жана кичинекей орнаменттер, көчөттөр». Алардын ички жагы **коргон** делет. Коргонго **үй** ж.б. көчөттөр түшүрүлөт ж.б. [64:134]¹⁶⁶

Диалектологиялык изилдөөлөрдө лексикалык өзгөчөлүктөр жалпы каралып, этнографиялык сөздөрдү да камтып, тематикалык түрлөргө бөлүштүрүп берүү практикаланып келе жатат [4:38-88, 29:48-71].¹⁶⁷ Ал эми түштүк батыш диалектисине (ичкилик говоруна) байланыштуу лексикалык өзгөчөлүктөр алгач ирет Г. Бакинова тарабынан башка кыргыз говорлору менен бирге [24:84-95]¹⁶⁸ жана өзбекстандык кыргыздардын материалдарында [3:128-172]¹⁶⁹ бир нече топторго (биринчисинде 11, экинчисинде 20) бөлүштүрүлүп берилген. Проф. Ш. Жапаров болсо түштүк батыш диалектисинин Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүн төмөнкүдөй беш тематикалык чоң серияларга топтоштурган: 1) этно-графиялык терминдер, 2) биологиялык терминдер, 3) дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр жана терминдер, 4) килемчиликке,

¹⁶⁴ Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика. –Ф.: Мектеп, 1978. -157-б.

¹⁶⁵ Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Жогорку китепте. 156-б.

¹⁶⁶ Жапаров Ш. Ошол эле макаласынын 134-б.

¹⁶⁷ Абдулдаев Э., Бакинова Г., Кодучалова С., Сыдыков С. Тянь-Шандык кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү. – Ф., 1960. – 38-88-б-р. (124 б); Бейшекеев Н. Казакстандагы кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү. –Ф.: Кырг. ССР Илимдер академиясынын басмасы, 1964. -48-71-б-р. (84 б) ж.б.

¹⁶⁸ Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору. –Ф., 1956. -84-95-б-р. (125 б.).

¹⁶⁹ Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөрү. –Ф.: Кырг. ССР ИАсы, 1962. -128-172-б-р. (226 б.).

паласчылыкка байланыштуу терминдер жана сөздөр, 5) элдик медицинага байланыштуу терминдер жана сөздөр. Алардын ар бирин өзүнчө майда топчолорго ажыратып талдаган [63:15-19].¹⁷⁰ Ал эми биз бул изилдөө ишибизде бардык лексикалык диалектизмдерди тематикалык түрлөргө бөлүштүрүп отуруунун зарылдыгы жок деген ойдобуз. Нагыз лексикалык жана лексика-семантикалык диалектизмдерге мурда өзүнчө-өзүнчө токтолгонбуз. Эми түштүк батыш диалектиге тиешелүү, чыгармаларда учураган этнографиялык диалектизмдер менен гана чектелип, аларды чакан топторго бөлүштүрүп, буларды колдонуудагы акын-жазуучулардын стилдик максаттарын ачууга аракеттенебиз.

Килемчиликке байланыштуу этнографиялык диалектизмдер

Килемчилик – кыргыз элинин материалдык маданияты гана эмес, эстетикалык табитин, көркөм ой жүгүртүүсүн чагылдырган колдонмо көркөм чыгармачылык. Кыргыздардын килемчилик искусствосу кандайча пайда болуп, кандайча өнүккөндүгү жөнүндөгү маселе али кеңири изилдене элек. Бирок бул кол өнөрчүлүк көп убак мурда пайда болгондугун, анын кыргыздардын ичкилик тобунда кеңири таралгандыгын этнографтар менен искусство таануучулар айтып келе жатышат жана бир катар этнографиялык мүнөздөгү эмгектер жазылган [12:67, 8:376-377].¹⁷¹

Килемчиликке байланыштуу Баткен жана Лейлек аймагындагы элдик терминдер Ш.Жапаровдун «Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүнөн» деген макаласында лингвистикалык планда алгач изилдөөгө алынган [64:127-137].¹⁷²

Ичкилик кыргыздарына мүнөздүү болгон килемчилик терминдеринен төмөнкүдөй сөздөрдү келтирүүгө болот: **жүл гилем, токмок, күзүк, күчүк, көчөт ж. б.**

¹⁷⁰ Жапаров Ш. Лексические особенности Лайлякского говора киргизского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ф., 1969. –15-19-б-р. (20 б.).

¹⁷¹ Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. –Ф., 1972. –67-б. (228 б.); Абрамзон С. М. Киргизи и их этногенетические и историко-культурные связи. –Л.: Изд-во Ленинградской отд, 1971. –376-377-б-р. ж.б.

¹⁷² Жапаров Ш. Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүнөн // Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. –Ф.: Илим. 1970. –127-137-б-р.

Жүл гилем – килемдин байланган түр жиптери узун келип, өтө таарып кыркылбаган, калың согулган түрү [112:638].¹⁷³

Токмок – килемдин, таардын эришине аркак өткөндөн кийин уруп бекемдөө үчүн атайын жыгачтан учу тишке окшоштурулуп (эриштин араларына кире тургандай кылып) бөртүлүп жасалган шайман.

Күзүк – эриш жиби жүгүрүлүп бүткөндөн кийин, анын үстүнөн 5 см.дей өйдө эриш менен күзүктүн аралыгы көтөрүлүп, туурасынан жаткырылган жумуру жыгач (диаметри 10 см.). Күзүккө эриштин ар бир астынкы жиби, бышык ичке жип менен илинип байланып, эриштин чатышы сакталат. Килем улам токулган сайын күзүк алга карай жылдырылып турулат.

Жазуучу Н.Сайдуллаевдин килемчиликке тиешелүү диалектизм терминдерди чеберчилик менен пайдаланганын көрөбүз: - *Бар болуң, -деди Мурат да. Анан төргө өтүп, жүл гилем үстүнө калың салынган макмал көлдөлөңгө малдаш токунуп отурду* (Н.С. «Күн б.», 121)., *Усталар катыраң жыгачтарынан чөмүч, кашык, челек, токмок, гүбү жасап, башка жактарга сатып байышыптыр* (Н.С. «Х.Ш.», 510). Келтирилген биринчи мисалда жазуучу **жүл килем** лексемасын чыгармада баяндалып жаткан ичкилик кыргыздардын үй жасалгасын сүрөттөөдө жумшап, этнографиялык тактыкка жетишти. Экинчи мисалда болсо жергиликтүү элдин өткөн турмушунда кеңири өнүккөн жыгач иштетүү менен байланыштуу кол өнөрчүлүгүн чагылдырган. Токмок жасоо, килемчиликтин башка да шаймандарын даярдоо - элибизде алмустактан бери келаткан өнөр.

Үй курулушуна байланыштуу этнографиялык Диалектизмдер

Түштүк кыргыздар башка аймактарга салыштырмалуу отурукташкан жашоо ыңгайга эртерээк өтүшкөн. Ошондуктан түштүк диалектилерде, анын ичинде ичкилик кыргыздардын тилинде элдик курулуш терминдери кеңири учураарын окумуштуулар белгилеп жүрүшөт [117].¹⁷⁴

¹⁷³ Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1976. -638-б.

¹⁷⁴ Назаралиев Т. Киргизские народные строительные термины: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. –Ф., 1969. -23 б.

Изилдөгө тартылган чыгармаларда, негизинен, элеттиктердин азыркы жана тарыхый турмушу, айыл жери сүрөттөлгөндүктөн, үй курулушуна мүнөздүү **он бир жыгач, тогуз жыгач, торсун, үбаса ҮҮ үбаста, арак, кош арак, дализ, даба ҮҮ таба, пешайбан, панжара, дарча, пакса там, там башы** сыяктуу этнографиялык диалектизмдер кездешет: *Мындан мурдакы жылдары Жалил аксакал таштан кынаптап салган тамы болчу эле. Көчкү сүрүлүп, алып кеткенби, торсун арчалары гана калыптыр* (Н.С. «Х.Ш.», 177)., *Кексе карылар олтурган он бир жыгачтуу бөлмөгө танапташ тогуз торсундуу бөлмөнү жалаң жаш балдар, кыздар ээлешкен* (Н.С. «Күн б.», 140)., *Колхоз аны аяп, кыйлага чейин бир башыңа бир дализ, бир бөлмө үй салып берели деп жүрдү, бирок Ормон ынабады* (М.Г. «Д.ш.», 7)., *Үбасаси соор арчадан терилген он бир жыгачтуу бөлмө жык толо мейман* (Н.С. «Күн б.», 140).

Мисалдардагы **торсун** - үйдүн бөлмөлөрүндөгү дубалдарыдын үстүнө туурасынан коюлуучу жыгач (жыгачтардын аралыгы 50-60см.ден болот), алардын санына карай бөлмөлөр **жети жыгач, тогуз жыгач, он бир жыгач** деп аталат. Кадыресе жашоого ылайыкташкандары тогуз жыгачтуу келип, мейман кирүүгө ылайыкташкандары он эки жыгачтууга чейин барат.

Дализ (далис түрүндө Тянь-Шань, Чүй говорлорунда да учурайт [111:505]¹⁷⁵) – жети жыгачтуу болгон оозгу, кире бириштеги бөлмө.

Үбаса - үйдүн үстүнө коюлган торсундардын араларына терилип тыгыз жаткырылган, шып жагы жаа түрүндө, үстү жалпак же эки тарабы тең жалпак формалардагы курулуш жыгачтары.

Жазуучу Н.Сайдуллаев карыяларды, меймандарды он бир жыгачтуу, болгондо да, кызгыч түстүү соор арча үбасалүү (Үбаса көбүнчө талдан, карагайдан даярдалат, арчадан жасоо сейрек.) бөлмөдө сүрөттөп, этнографиялык кылдат тактыкка чейин барган. Булар натуралдык этнографизмге умтулуу эмес, жазуучунун жергиликтүү турмушту жакшы билип, зарыл диалектизмдерди ылгай алгандыгы.

¹⁷⁵ Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү: I т. –Ф.: Илим, 1972. -505-б.

Дагы бир мисал келтирели: *Кошмок өскөн талым бар, Кош арактуу тамым бар* (Н.С. «Х.Ш.», 145). **Арак** диалектизми - Ж. Мукамбаевдин сөздүгүндө Лейлек районунда 1) үйдүн ич жагына, торсундарынын астына, пайдубалдын (фундамент) үстүнө коюлуучу 30-40 см. чамасында эни бар, оймо чийме түшүрүлгөн, ар кандай элестер тартылган тактай; 2) жыгачка түшүрүлгөн оймо чийме жана Заминде 3) «чаркардын» арасына коюлуучу чабак жыгач деген маанилерде жолугары катталган [112:91].¹⁷⁶ Эскерте кетүүчү нерсе түштүк батыш диалектиде, анын ичинде Лейлек районунда **арак** сөзү пайдубалдын үстүнөн эмес үйдүн ичинен дубалдын үстү, торсундардын учтарынын асты жагына тегерете коюлган, кештеленген тактай деген мааниде. Усталар чеберчилигин, адамдар дөөлөтүн көрсөтүү үчүн аракты кабаттап, кош арактуу үйлөрдү салышат. Жазуучу **кош арактуу** этнографиялык диалектизмди каармандын ички психологиясын, мактанычын туюндуруу үчүн колдонуп жатат.

Кыскасы, көркөм чыгармаларда этнографиялык диалектизмдердин колдонулушу «аргасыздан» болот [97:90].¹⁷⁷ Анткени алардын жергиликтүү колоритти берүү кызматы басымдуу. Эгер жогоруда сөзгө алынган үй курулушуна байланыштуу диалектизмдерди жазуучулар колдонушпаган болсо, сүрөттөлүп жаткан региондун элинин турмуш-тиричилиги реалдуу чыкмак эмес.

Бак-дарактарга, өсүмдүктөргө байланыштуу этнографиялык диалектизмдер

Кыргызстан чакан өлкө экенине карабастан, анын ар кайсы аймактары жер шарты боюнча айырмаланып, белгилүү бир деңгээлде өзгөчөлөнгөн флорага, өсүмдүктөр дүйнөсүнө ээ. Ичкилик диалектисинин өкүлдөрүнүн басымдуу бөлүгү - Баткен областынын тургундары. Бул регион «өрүктүн мекени» катары таанымал. Ошондуктан биз талдап жаткан чыгармалардан өрүккө жана анын сорторуна тиешелүү түшүнүктөрдү туюнтуп, адабий тилде жок этнографиялык диалектизмдерди учуратабыз. Мисалы: өрүктүн түрлөрүнөн **кандек** «кичине, тоголок

¹⁷⁶ Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1976. -91-б.

¹⁷⁷ Мамытов Ж. Кыргыз чыгарманын тили. –Ф.: Мектеп, 1990. -90-б.

формадагы, кургатылгандан кийин жумшак, кыртылматып жештүү келген, ширин өрүк», **курмайы** «бышык учурунда анча жештүү болбогон, кагы эттүү, жумшак кургаган өрүк», **мүрсанжали** «чонураак, сүйрү формада келип, бышык учурунда өтө ширин, кагы катуураак болуп, жегенде, жумшартканда эзилген өрүк», **касек** «кандек өрүккө караганда чонураак, кагы да ага окшош келген өрүк», **ак өрүк** «эрте быша турган, кургатууга жарамсыз, чоң-чоң, көрүнүшү жакшы, көбүнчө ак түстөгү өрүк», **зондолу өрүк** «өрүктүн түрү», өрүккө тиешелүү сөздөрдөн **газанек** «шакта калып кургаган өрүктүн кагы», **горо** «өрүктүн быша элек чийики мөмөсү», **каразаң** «түшүм бербей, карыган өрүк дарагы, жалпы эле мөмөлүү дарак», **өрүкзар** «өрүктүү бак», **саргазаң** «көбүнчө өрүктүн ж.б. мөмө-жемиштердин жыйналып бүткөндүгү» ж.б.

Алардын айрымдары кыргыз тили боюнча лексикографиялык эмгектерде К.К.Юдахинде [186:176-339-449],¹⁷⁸ Х.К.Карасаевде [77:80-159],¹⁷⁹ Б.М.Юнусалиевдин «Кыргыз диалектологиясында» [191:275]¹⁸⁰ «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» [90:459],¹⁸¹ Ж.Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө» [112:377]¹⁸² берилип, түштүк диалектиге тиешелүүлүгү көрсөтүлүп, өрүк түрлөрү болсо жалпы жонунан өрүктүн түрү деп түшүндүрүлүп жүрөт.

Эми жогорку диалектизмдердин чыгармалардагы стилистикалык функцияларына көңүл буралы: *Мындагы өрүктөрдүн көбү - мүрсанжали. Эки түбү - курмайы, үч түбү - касек, анан оо наракы четтеги жалгаз түп – эрте бышар ак өрүк* (Н.С. «Күн б.», 19)., *Чал күбүрөй чарбакты аралай басты. ...Гүлдөн аары көп. Көк асман чаңкаят. Чал өрүктөрдүн шактарын кармалап келатып, кокусунан былтыркы жылдан калган газанекке көзү түштү. Сапсары как өрүк – газанек, жакын эле шакта турду* (Н.С. «Күн б.», 31)., *Бирок ошол мезгилдин ичинде өрүктөрдүн бариктери менен горосун жерге сабап таштады. Жердин бети барик, горо, мөндүр менен көмүлүп калды* (М.Г. «Д.ш.», 42)., *Эн аңыздарды, саргазаң өрүкзарды майдалап эшип жаап, күзгү жамгыр шыбырыктайт*

¹⁷⁸ Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М., 1965. -176,-339,-449-б-р

¹⁷⁹ Карасаев Х. К. Ыздыт(р)лгын сөздүр. –Ф., 1986. -80,-159-б.

¹⁸⁰ Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. –Ф.: Мектеп, 1971. -275-б.

¹⁸¹ Кыргыз тилинин т(ш)нд(р)м сөзд(ү)г(ү): I т. –Ф.: Мектеп, 1984. -459-б.

¹⁸² Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөзд(ү)г(ү). –Ф.: Илим, 1976. -377-б.

(Н.С. «Күн б.», 135). Этнографиялык диалектизмдер бул мисалдардын алгачкысында каармандын, кийинкилеринде автордун кебинде келип, биринчиден, окурманга бейтаныш – өрүккө байланыштуу, түшүнүктөрдү туюнтуп, тааныткыч кызмат аткарып турса, экинчиден, элеттеги өрүктүү чарбактын гүлдөгөн жана мөндүрдөн кийинки эң сонун пейзажын тартуунун каражаты болду. М.Гапаров да, Н.Сайдуллаев да көз менен көрүүгө мүмкүндөй сүрөт жарата алышкан.

Көркөм чыгармалардагы **гилас**, **мама каймак**, **гүлсөвгар**, **эчки тал**, **катыраң**, **карачеке**, **марвет тыт** ж. б. диалектизмдер да сөз болуп жаткан тематиканы толуктайт.

Гилас (ор. черешня). Ж.Мукамбаевдин сөздүгүндө **гилдрс** түшт. жемиш өсүмдүктөрүнүн бир түрү деп, анын бир нече сорттору, айтылыш варианттары катталган [112:403-404].¹⁸³ Түштүк батыш диалектинин Лейлек тарабында жана Баткен районунун көпчүлүк жерлеринде «**гилдрс**» эмес **гелес** түрүндө айтылат. Орфографиялык норма катары **гилас** түрү сунушталып жүрөт [76:130].¹⁸⁴ Түштүк диалектилеринде ар түрдүү тыбыштык түзүлүштөрдө айтылгандыктан, адабий орфографиялык вариантын, балким, кайра карап, эне тилибиздин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келген, сингармонизм закону сакталган **гелес** түрүн адабийлештирүү дурустур.

Этнографиялык диалектизмдер предметтерди, көрүнүштөрдү туюндуруп, атоо (номинативдик) кызматта келген менен, көркөм чыгармаларда эстетикалык жүк көтөрүп, «стилистикалык мүмкүнчүлүккө» [80:118]¹⁸⁵ ээ болот.

Сөз чеберлери аларды өтмө мааниде да колдонушат. «Өтмө мааниде жана көркөм сөз каражаты (троп) катары колдонушканда «диалектизм өзүнүн экспрессивдүүлүгүн күчөтөт жана кошумча стилистикалык мааниге ээ болот. Адабий чыгарманын текстинде мындай диалектизм белгилүү көркөм образдын борбору болуп, көбүрөөк эстетикалык функция аткара баштайт» [101:115].¹⁸⁶ -*Эми ал жерлерди көрмөк кайдан? Кулун туйлаткан городой балалыгыбыз калды ал жерлерде* (Н.С. «Х.Ш.», 34), *Жаиш кыздар, мөлтүрөгөн мончок кыздар, Ү Жаңы*

¹⁸³ Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. I т. Оөд., тол. 2-бас. –Ф.: Илим, 1976. -403-404-б-р.

¹⁸⁴ Карасаев Х. К. Орфографиялык сөздүк. –Ф., 1993. -130-б.

¹⁸⁵ Кожина М. Н. Стилистика русского языка. –М.: Просв., 1977. -118-б.

¹⁸⁶ Мамытов Ж. Диалектизмдердин стилистикалык функциялары // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. -2004. -№ 3. –115-б.

бышкан *гиластай кызыл кыздар* (К.С.«Кер.», 37).

Демек, этнографиялык диалектизмдер да жазуучуга көркөм троптун, синтаксистик фигуралардын түрлөрү сыңары тилдик каражат болуп бере алат.

Гүлсөвгар сөзү Ж. Мукамбаевдин сөздүгүндө «ит мурун сымал келип, ар түрдүү гүл ачкан, тикенектүү жыгач өсүмдүгүнүн аты» деп түшүндүрүлүп, колдонулган жеринде Лейлек району көрсөтүлгөн [112:434].¹⁸⁷ Чыгармаларда да жергиликтүү флоранын аты иретинде учурайт: *Жайык жер экен» деп, бир чоң түп, жалгыз гүлсөвгардын түбүнө жайгашып, нарыдан-бери палатканы тигип, казан асып, кечки тамакка даярдык көргөнү атканбыз* (Н.С. «Х.Ш.», 165).

Биздин баамыбызда, ал -жапайы роза гүлү өсүмдүгү. Декоративдик түрлөрүнө караганда гүлдөрү майдараак. М. Гапаров аны «адабийлештирип» (мүмкүн редактордун таасири болгондур) **жапайы роза** деп колдонгон: *Тал, чычырканак, ит мурун, жапайы розалардын арасында мурдагыдай эле булбул уялап, кекилик, чил, кыргоол, коңн сыяктуу жан-жанымбарлар жатагы көбөйгөн* (М.Г. «Д.ш.», 6). Буга караганда **гүлсөвгар** сөзүн ботаникалык термин катары колдонсо болгудай.

Ай аталыштарына байланыштуу этнографиялык диалектизмдер

Ж.Мукамбаевдин [112:160]¹⁸⁸ жана Э.Абдулдаев, Г.Бакинова, Н.Бейшекеевдердин эмгектеринде [3:169]¹⁸⁹ тажиктерге жакын жерлерде кыргыз адабий тилинде жана түндүк, түштүк чыгыш диалектилерде учурабаган ай аттары катталган. Мындайча ай аталыштары Баткен областынын аймагындагы ичкилик кыргыздарынын өкүлдөрүнүн тилинде да тыбыштык жактан бир аз өзгөчөлөнгөн түрлөрдө кездешет. (Аларды төмөнкү таблицадан караңыз):

К.	Кыргыз	Кыргыз	Ж.Мукамба	Э.Абдулд	Түштүк
----	--------	--------	-----------	----------	--------

¹⁸⁷ Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1976. –434-б.

¹⁸⁸ Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1976. –160-б.

¹⁸⁹ Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Ызбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр. –Ф.: Илим, 1962. –169-б.

№	адабий тилиндеги ай аттарынын орусча аталышы.	адабий тилиндеги ай аттарынын кыргызча аталышы.	евдин сөздүгүндө.	аев, Г.Бакинова, Н.Бейшекеевдердин эмгегинде.	батыш диалектиде жана чыгармаларда
1.	Январь	Бирдин айы	Лдл	Ддлви	Ддл
2.	Февраль	Жалган кураан	Үт	һүт	Үт
3.	Март	Чын кураан	дмдл	дмдл	дмдл
4.	Апрель	Бугу	Сөвүл	Сдхур	Соор
5.	Май	Кулжа	Жавза	Жахза	Жооза
6.	Июнь	Теке	Саратан	Саратан	Саратан
7.	Июль	Баш оона	дсдт	дсддт	дсдт
8.	Август	Аяк оона	Сумбула	Сумбулд	Сумбула
9.	Сентябрь	Тогуздун айы	Мизам	НизамҮү мизам	Мийзам
10.	Октябрь	Жетинин айы	Акырап	Акrap	Акырап
11.	Ноябрь	Бештин айы	Кавыс	һакуз	Кабыс
12.	Декабрь	Үчтүн айы	Ждт	Жддт	Ждт

Х.Карасаевде **мыйзам** «мусулманча айдын аты, 22-сентябрь менен 21-октябрдын ортосуна тура келет, фарсынын «**мизан**» деген сөзүнөн, **саратан** – «арап сөзү түштүк диалектиге тиешелүү, жыл эсебинде төртүнчү айдын аты 22-июнь менен 21-июлдун ортосу» деп көрсөтүлгөн [77:195-239].¹⁹⁰ Ж.Мочоев **саратан** сөзүн жогоркудай эле чечмелеп, араптын «**хазиран**» - **июнь** деген лексемасы менен байланыштырат [106:177].¹⁹¹

Түштүк батыш диалектидеги ай аталыштарын Н.Сайдуллаев «Он эки ирмем» аттуу повестинде өтө оригиналдуу колдоно алган. Бул повесть аты атап тургандай, он эки бөлүмдөн (ирмемден) туруп, ар бир бөлүк он эки айдын диалектилик аталышы менен берилет. Жазуучу аталган ай аттарына байланыштуу эл оозунда сейрек колдонулган таамай аталыштарды, сүйлөмдөрдү бөлүмдөрдүн башталышында эпиграф катары колдонгон. Мисалы, «**Үт**» бөлүмүндө (азыркы февраль): **Үттүгүнө салса - үт, болбосо жут - деп улутунуп**

¹⁹⁰ Карасаев Х. К. Ыздыгы/р/лгын сөздөр: Сөздүк: 5100 сөз. –Ф.: КСЭнин башкы редакциясы, 1986. -195.-239-б-р. (424 б.).

¹⁹¹ Мочоев Дж. Арабизмы в кыргызском языке: Этимологический словарь. –Б.: Айбек, 1998. -177-б. (256 б.)

койду (Н.С. «Күн б.», 80)., «Соор» бөлүмүндө (азыркы апрель): *Соко чыгат соордо* (Н.С. «Күн б.», 76)., «Жооза» бөлүмүндө (азыркы май): *Жоозада – жоогазын гүлдөйт* (Н.С. «Күн б.», 87)., «Асат» бөлүмүндө (азыркы июль): *Асат- же, же! Же сат* (Н.С. «Күн б.», 111)., «Сумбула» бөлүмүндө (азыркы август): *Сумбулада суу муздайт – дейт энем* (Н.С. «Күн б.», 123).

Чындыгында, сөз болуп жаткан ай аттарын, аларды мүнөздөгөн, кылымдардан бери айтылып келген, таамай учкул сүйлөмдөрдү азыр айрым гана кары адамдар билбесе, жаштар унутушкан. Алар – эскирген жергиликтүү диалектилик аталыштар.

Повесттеги окуялар белгилүү бир каармандардын айланасында өтпөйт: ар бир айдын аба ырайына ылайык сюжеттер тандалган. Автордун негизги ою – бир жылдын он эки айындагы, ирмеминдеги айыл адамдарынын көп кырдуу турмушун, анын түркүн жактарын, каармандардын карапайым, жөнөкөй жан дүйнөлөрүн сүрөтөө жана диалектидеги ай аттарына окурмандардын көңүлүн буруу. Чыгармадагы адабий идея менен диалектизмдерге жүктөлгөн автордук идея эриш-аркак өнүгүп олтурат. Биздин оюбузча, повестте диалектизмдер жазуучу үчүн «сүрөтөөнүн гана каражаты эмес, сыпатталып жаткан турмуштун бир деталы, сүрөттөө предмети да болуп жатат» [128:20]¹⁹² Ал түгүл, Ж.Мамытов «диалектизмдер көркөм чыгармада жалаң гана тилдик сүрөттөө эле эмес, сюжет куруу каражаты катары да колдонулушу мүмкүн» [97:103]¹⁹³ -деп белгилегендей, Н.Сайдуллаев диалектизмдерге, аларга мүнөздүү эпиграфтарга окурмандын назарын топтоп, табият, турмуш ыргактарын, көр тирилик көйгөйлөрүн диалектизмдер туюндурган айлар менен байланыштырып, этнографиялык диалектилик сөздөрдү сюжеттерди өнүктүрүүчү каражатка айландыра алган. Автордун утугу да, ийгилиги да ушунда. Мисалы: «Үт» бөлүмүнүн мазмунун үттүн (февралдын) жаз алды мезгили экендигине карабастан, кар көп жаап, кыш кысып турганда, ээсинен таяк жеп качып, карышкырлардын үйүрүнө кошулуп кеткен Казынын Көкдөбөтүнүн өзүнө бөрүлөр менен бирге кол салганын баяндаган чакан сюжет түзөт. Мында үт

¹⁹² Петрищева Е. Ф. Внелитературная лексика в современной художественной прозе // Стилистика художественной литературы. –М.: Наука, 1982. -20-б.

¹⁹³ Мамытов Ж. Кыркым чыгарманын тили. –Ф.: Мектеп, 1990. -103-б.

диалектизми окуянын өнүгүшүнө тике көмөктөшөт: *Казы тынч отуруп укту. Саамдан соң гана: -Ит-куш өтө күч алып кетиптир –деди.*

- *Аа, уулум, бу - үт айы. Илгери карылар айтышчу эле, үттүгүнө алса - үт, үттүгүнө албаса, башка келген жут деп. Азыр айни үттүн орто чени го – сөзүн каадалуу баштады төрдө отурган Тураттын атасы – Жүзбай саркар. ...*

Көкдөбөт атылгандан кийин, айыл ичи ит-куштан тынчыды да калды. Бирок кыштын мойну узарып, кар улам улуу-улуу жаап, элдин шаштысын ала баштады.

- *Үт үтүгүнө эмес, үт жуттугуна алды, - дешти көптү көргөн айыл карылары (Н.С. «Күн б.», 83-87).*

Кийим-кечекке байланыштуу этнографиялык Диалектизмдер

Бул тематикалык топтон объектидеги калем ээлери тарабынан азыр кийим-кечек катары пайдаланылган **камзир**, **илазмаат** **ҮҮилазмат**, **пайтама**, **намашам койнок** өткөн кылымдын 60-жылдарына чейин сейрек болсо да кийилген **пайчеки**, **таштаман** деген диалектизмдер колдонулган. Алар түштүк батыш диалектисинин этнографиялык лексикалык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

Камзир – «материалдан пахта салынбай жасалган чапан сыяктуу жука сырт кийим». Г.Бакинованын «Кыргыз тилинин Ош говору» [24:86]¹⁹⁴ деген эмгегинде кдмзур «жеңи жок, пахтасы жок жука кийим», Б.М.Юнусалиевдин эмгегинде [191:273]¹⁹⁵ кдмзур (түшт.) «кемсел», деп түшүндүрүлөт.

Илдэмдөт - «ич кийим, ыштан», өзбекстандык кыргыздардын тилинде ылаазым деген варианты катталган [3:144].¹⁹⁶

Пайчеки - «малдын терисинен ашатылып жасалган чарыктын бир түрү».

Пайтама - «буттун ашыгынан тартып, балтыр этке ороло турган, жүндөн токулган чулгоо».

¹⁹⁴ Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говору. –Ф., 1956. –86-б.

¹⁹⁵ Юнусалиев Б. М. Кыргыз тилинин диалектологиясы. –Ф., 1971. –273-б.

¹⁹⁶ Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Ызбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөрү. –Ф.: Илим, 1962. –144-б.

Таштаман - «таманы резинкадан тигилген, көбүнчө мергенчилер кие турган чарыктын түрү».

Залкар жазуучу Т.Сыдыкбеков: «Жазуучу сууну сүрөттөсө, анын аккан өзөнүн, чертилген көбүгү, түбүндөгү ташына чейин көрүнүп олтурсун» [154:102],¹⁹⁷ -деп белгилеген сыңары жогорку этнографиялык диалектизмдерди М.Гапаров «Дарыялардын шоокумунда» Сононун жергиликтүү өзгөчөлүктөгү портретин, Ысман менен Закир ат багарлардын Ата мекендик согуш маалында кийим-кечек тартыштыгын тарткан абалын, К.Сабыров акынды мергенчиге салыштырган «Поэзиям, мен сенде мергенчимин» деген ырында «мергенчи кебетелүү» акындын сырткы турпатын берүүдө чебер пайдаланышкан: *Башында жука көк жоолук, үстүндө кызыл көйнөк менен кара бакмалдан камзир, а бутунда эски масти-калиш* (М.Г. «Д.ш.», 41)., *Бир айдан бери экөөлөп өгүздүн терисин ийлешет. Терини жакшылап бышырып туруп, өздөрүнө пайчеки тиктиришимекчи* (М.Г. «Д.ш.», 32)., *Тытылды урчуктарга манжаларым, Тытылды тамтыгы жок таштаманым* (К.С.«Кер.», 27) ж. б.

-Ке, тарт. Тарт! –деди чал анын сөзүнө маани бербей. Кемпир чымыркана тартты. Маасы чыга бербеди.

-Ой атала ичкенсиңби? –деди чал. Кемпир кыңк этти:

-А. Сиз да Карасанга бара тургансыбай, пайтама менен чулгоону азыраак оросоңуз боло? (Н.С. «Күн б.», 77).

Кышкы чилдеде суу болуп катып калган чалынын маасысын тартып чече албай жаткандагы кемпир-чалдын бул диалогунда кемпирдин кебинде колдонулган **пайтама** лексикалык диалектизми, чулгоо сөзү жана саратанда да жаш жигит араң барган Карасан топонимин (Лейлектеги каттоо шарты татаал жайлоо – И.Ж.) аркылуу Н.Сайдуллаев жумшак юморду туюндуруп жатат. Ал жалпы контекстен, маасынын кончун тиреп орлгон **пайтама** лексемасынан даана сезилип турат.

Сугат иштерине жана дыйканчылыкка байланыштуу этнографиялык диалектизмдер

Ичкилик кыргыздар жашаган чөлкөмдөрдүн суусуз катаал шарты мурдатан эле ирригация иштеринин, ага негизделген

¹⁹⁷ Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары: Публицистикалар жана адабий макалалар. –Ф.: Кыргызстан, 1982. -102-б.

дыйканчылыктын кеңири өнүгүшүнө таасир эткен. Булар ушул тармакка таандык этнографиялык диалектилик сөздөрдү пайда кылган. Көркөм чыгармалардан аталган тематикага кирген диалектизмдерден **шак** «эгин жайга суу коюлуучу кичинекей арыктын жээги», **шак арык** «чоң арык, каналдардан эгин жайларга, айылдарга кетүүчү кичинекей арык», **даанаҮҮдаане** «арыктын суу бура турган башы, алыш», **абиз** «агын суусуз жерлердеги атайын суу токтотула турган көлмө», **как таш** «таштардын бетине атайын суу токтотуу үчүн жасалган оюк, чункур», **саңгалак** «сел ага турган, чөп аз өскөн таштуу жер», **убат** «эгин жайлардын дыйканчылыкка жараксыз чет-жакалары» ж. б.

Жогорку диалектизмдерди сөз чеберлери чыгармаларында каармандардын турмушундагы сугатчылыкка, тегирменчиликке, дыйканчылыкка мүнөздүү жагдайларды, жер бетинин ландышафтарын, көрүнүштөрдү, ушул багыттагы иш-аракеттерди сүрөттөөдө колдонушканын көрөбүз: *Жөөктүн ичи менен чайпала басып, шакка, Маликтин жолуна карай, чыгып келатыптыр. Шакта чырпыктан токулган себет, бир түйүнчөк, бир термос турат* (М.Г. «К.б.», 81)., *А суу кайсыл маалда болсо да келе берет: арыктын даанасы ачык, а ноодун оозун тосуп турган жыгач калак өйдө көтөрүлүп коюлган...* (М.Г. «Д.ш.», 9)., *Суу аккан шак арыкты бойлоп барса, алмасы ийиле бышкан бир аблиге туш келет* (Н.С.«Х.Ш.», 30)., *-Ии, өлсөңчү, -деп койду чалы. Анан экөө кан жолду абайлап өтүштү да, убат аркылуу Жүзбай саркардин үйү тарапка кетүүчү саңгалакка бурулушту* (Н.С. «Күн б.», 145)., *Чуду таштардын бирине алмаз миздүү чөкүсү менен чекилеп, суу токтой турган как таш жасап жаткан* (Н.С. «Х.Ш.», 59)., *-Ханым, чуңкур казып абиз кылсакчы?* (Н.С. «Х.Ш.», 128)., *Арыктын бойлорунда, Ү абиздер жээгинде мажүрүм тал!* (К.С.«Кер.», 56) ж. б.

Мисалдар алынган чыгармаларда баяндалып жаткан окуялар, сыпатталып жаткан мүнөздөр – Кыргызстандын түштүк батыш аймагы, диалектизмдер болсо ошол территориянын стилизациялык каражаттары.

Ар түрдүү түшүнүктөрдү туюндурган этнографиялык Диалектизмдер

Талдоого алынган тематикалык топтордон тышкары ар кайсы түшүнүктөрдү билдирген диалектизмдерден бирин-экин сөздөр учурайт. Аларды өзүнчө бир топко бириктирип кароону оң көрдүк.

Газала - «торгой сымал келген, өңү кызгыч, тумшугу жана канаттарынын учтары сары чымчык». Ж.Мукамбаевдин сөздүгүндө **газала**. лейл. «торгой сымал келген чымчыктын түрү» [112:376];¹⁹⁸ **газалай**. зам. «көбүнчө адырларда жашай турган канаттуунун аты» [112:377]¹⁹⁹ деп белгиленген. Бул сөздү М.Үсөн «Сакылар жери» тарыхый романында жоокерчилик замандын көр азабынан ыңгайлуу конуш издеп, жер кезип жүргөн Сакыбий нойгуттарды, өз туугандарын табар алдындагы жаздын пейзажын тартууда орундуу урунган: *Торсогой дөбөлөрдүн күнгөй беттеринде жаз белгиси жышаан берип, боз торгойлордун жылт эте көрүнө калганы, газаланын безеленген уну угулат* (Н.С. «Х.Ш.»,49).

Амеки - «ата жагынан кыйыр, алыс эркек туугандардын өз ара туугандык катышы»: *Согуш бүткөнчө, бекер тамак менен багып туралыбы? Жок, амеки! Эртеңден баштап душман менен согушууга даярданасың, он күндөн кийин пронтко жөнөйсүң* (М.Г. «Д.ш.», 76).

Баазим - «сүннөт тойдо музыкалык аспаптардын коштоосу менен атайын уюшулган оюн-зоок»: *...баазиминдеби, же аземиндеби, айтор, алар тойлоп жатышса керек* (Н.С. «Х.Ш.», 248).

Окумуштуу Б.А.Ларин: «Диалектизмдерди тапканга караганда аларды жакшы колдонуу татаалыраак жана маанилүүрөөк» [91:248]²⁰⁰ -деп жазган. Бул жагынан жазуучу Н.Сайдуллаев диалектилик сөздөрдү таба да, пайдалана да билет. Ал диалектизмдерди каармандардын кебине бардык эле учурда топтоштура бербейт, натуралисттик тактыкка умтулбайт. Чыныгы реалисттик көркөм образды жаратуунун бир топ эффективдүү тилдик каражаты катарында гана аларга кайрылат.

¹⁹⁸ Мукамбаев Ж. Жогоруда аталган сөздүк. 376-б.

¹⁹⁹ Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. –Ф: Илим, 1976. -377-б.

²⁰⁰ Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя. –Л.: Худ. лит., 1974. -248-б.

Буга «Он эки ирмем» повестиндеги «I ирмем: Дал (январь)» бөлүгүндө кышкы чилденин кычыраган суугунда отун менен үйүн жылыткан кемпир-чалдын кептеринде түштүк батыш диалектидеги отунга тиешелүү **тараша** «жакшы күйгөн кургак, көбүнчө арча отун», **тутурук** «отту тамызуу үчүн колдонулган, тез күйө турган кургак отун, куурай», **кууганды** «куу отун, көбүнчө дарактын, анын шактарынын куурап, кабыктары сыйрылып түшүп калганы» сыяктуу диалектизмдерди орундуу колдонушу күбө боло алат:

-Ой, баары кургак тарашаны жагып салдыңыз. Биртке тутурукка калсын.

-Тутуругуна бул куугандысы калат. –Зекимиш болду чал. Анан мешке отунду салып болуп, оозун жапты. Калган куугандыны мешке жакын тизип салды: - Дагы кургасын... күкүрт чага элегиңде от алат (Н.С. «Күн б.», 78).

Демек, жүргүзүлгөн изилдөөлөр, талдоого алынган мисалдар төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө негиз болот. Обьектидеги акын-жазуучулардын чыгармаларында лексикалык диалектизмдер бир топ кеңири учурайт. Аларды 1) нагыз лексикалык, 2) лексика-семантикалык жана 3) этнографиялык диалектизмдер деген түрлөргө бөлүштүрдүк. Лексикалык диалектизмдер жалпы жонунан чыгармаларда аймактын тилдик өзгөчөлүктөрүн стилизациялоо, жергиликтүү колоритти ишенимдүү берүү, каармандардын кебин жекелештирүү, сүрөттөлүп жаткан каарманга, предметке, көрүнүшкө карата автордун ар түрдүү (оң, терс) эмоционалдык-экспрессивдүү баасын билдирүү ж. б. көп стилистикалык максаттарда колдонулган. Бирок аталган түрлөргө мүнөздүү стилдик бөтөнчөлүктөр да кездешет. Алсак, нагыз лексикалык диалектизмдер синонимия кубулушуна байланыштуу болуп, кайталоодон качып, стилдик эффектилерди түзүүдө колдонулса, лексика-семантикалык диалектизмдер сөз оюндарын жаратууда жумшалган. Ал эми этнографиялык диалектизмдер жергиликтүү элдин турмуш-шартын, чарбачылыгын, үрп-адатын ж. б. ар түрдүү түшүнүктөрдү туюнтуп, тематикалык тармактары да, стилдик мүмкүнчүлүктөрү да кеңири. Лексикалык диалектизмдердин колдонулушунан жалаң гана стилдик максаттарды издөө акын-жазуучулардын тилдик өзгөчөлүктөрүн

туура түшүнүүгө дайым эле жол ача бербейт. Алар айрым диалектизмдерди урунуу менен, адабий тилибиздин лексикасын байытууну да көздөшөт. Мындай сөздөр негизинен автордук баяндарда учурайт.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили.–Б., 1998. 256 б.
2. Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору. –Ф.: Илим, 1966. 128 б.
3. Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр. –Ф.: Кырг. ССР ИАсы, 1962. 226 б.
4. Абдулдаев Э., Бакинова Г., Кодучалова С., Сыдыков С. Тянь-Шандык кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү. – Ф., 1960. 124 б.
5. Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. –Ташкент, Фан, 1979. 150 б.
6. Абрамзон С. М. Киргизи и их этногенетические и историко-культурные связи. –Л.: Изд-во Ленинградской отд, 1971.
7. Айтбай Айгабылулы. Казак тілі морфонологиясы мен лексикологиясы.–Алматы: Казак университети, 2006. 272 б.
8. Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. –Ф., 1972. 228 б.
9. Атабаева Ш. Көркөм чыгармалардагы диалектизм маселесине карата ҮҮ Кыргызстан маданияты. 1969. -26-нояб.
10. Ахматов Т. К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика. –Ф.: Мектеп, 1978. 176 б.
11. Ахматов Т. К., Өмүралиева С. Кыргыз тили: Фонетика, лексика. – Ф.: Мектеп, 1990. 236 б.
12. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы (Стилистиканын жалпы маселелери): 1-китеп. –Бишкек-Ош, 2000. 144 б.
13. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Морфологиялык жана синтаксистик стилистика: 3-китеп. –Б., 2001. 172 б.
14. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика: 2-китеп. –Б., 2000. 202 б.
15. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы: 4-китеп.-Б.: Бийиктик, 2004.
16. Аширбаев Т. Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты: Филол. илим. докт. ...дис. авторефераты.: 10. 02. 01. Б., 2000. 35 б.
17. Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Автореф. ...канд. филол.наук: 10. 02.02. –Ф.,1990. 19 б.
18. Багиров Г.А. Особенности разговорного языка в азербайджанском прозе (На материале азербайджанской прозы конца XIX и начала XX вв.): Автореф. дис. ...докт. филол. наук: 10. 02. 06. –Баку, 1991. -69 б.
19. Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору. –Ф., 1956. -125 б.

20. Балакаев М. Әдеби тіл және көркем әдебиет ҮҮ Жазушы және сөз мәдениеті. –Алматы, 1983. 6-23-б-р.
21. Балаханова Л.И. Диалектные слова в художественной литературе ҮҮ Литературный язык и народная речь: Межвузовских сборник научных трудов Ү Пермский университет. –Пермь, 1986.
22. Батманов И.А., Бакинова Г., Яншансин Ю. Азыркы кыргыз тили: I бөлүм: Фонетика, лексика, диалектология. –Ф.: Кыргыз окуу педмамбас, 1956. 112 б.
23. Бейшекеев Н. Казакстандагы кыргыздрдын тилдик өзгөчөлүктөрү.. –Ф.: Кырг. ССР Илимдер академиясынын басмасы, 1964. 84 б.
24. Бейшекеев Н. М. Абдукаримовдун «Жашагым келет» романындагы диалектизмдер ҮҮ Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. –Ф., 1965.
25. Бекназаров К. Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер. –Ф.: Илим, 1987. 154 б.
26. Будагов А.И. Человек и его язык. –М.: Изд-во Московского университета, 1974. 263 б.
27. Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. –М.: Издат-во АН СССР, 1958. 51 б.
28. Винокур Г.О. О языке художественной литературы Ү Совт. Т.Г.Винокур; Предисл. В.П.Григорьева. –М.: Выс.шк.. –1991. 448 б.
29. Гапаров С. Кыргыз макал-лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү. –Ф.: Мектеп, 1979. 140 б.
30. Гапарова Ч. А. Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы: Филол. илим. канд. ...диссертация: 10. 02. 01. –Ош, 2006. 173 б.
31. Гируцкий А.А. Введение в языкознание. -Изд. 2-е, стер. –Минск: ТеатраСистем, 2003. -288 б.
32. Головин Б.Н. Введение в языкознание. -Изд. 2-е, исправ. –М.: Высшая школа, 1973. 320 б.
33. Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы: I бөлүм. –Ф.: Мектеп, 1982.
34. Дудников А. В. Современный русский язык. –М.: Высш.школа, 1990. 424 б.
35. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. –Изд. 2-е, доп. и переработ. –М.: Изд-во Масковского университета, 1961. 520 б.
36. Ж. Мукамбаев. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. -Ф.: Илим, 1976.
37. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. –Б.: Кыргызстан, 1996. 232 б.
38. Жалилов А. Лексико-стилистические особенности устаревших слов в романах Тугельбая Сыдыкбекова: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 06. –Баку, 1988. 18 б.

39. Жанпейсов Е. Қазақ прозасының тілі (Октябрь алды ждне 20-30-жылдар). –Алматы, Ғылым, 1968. 268 б.
40. Жантөшев Ж. Салыштыруу –К.Жантөшевдин чыгармаларындагы сүрөттөөчү көркөм ыкма. –Ф.: Мектеп, 1981.
41. Жапаров Ш. Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүнөн ҮҮ Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. –Ф., 1970.
42. Жапаров Ш. Лексические особенности Лялякского говора киргизского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. –Ф., 1969. - 15-19-б-р. 20 б.
43. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. К. Кыргыз тилинин диалектологиясы. – Б.: Сабыр, 2001. 152 б.
44. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. К., Сыдыков А. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы: Лекциялык сабактардын материалдары: I б. –Б., 2008.
45. Жумалиев С. С. «Манас» эпосундагы диалектизмдер (С. Орозбаковдун варианты боюнча): Филол. ил. канд. ...дис. авторефераты: 10. 02. 01. –Б., 2003. 20 б.
46. Ивашко Л. А. Диалектная и диалектно–просторечная лексика в романе В.Липатова «Житие Ванюшки Мурзина или любовь Старо-Короткине» ҮҮ Литературный язык и народная речь: Межвузовских сборник научных трудов Ү Пермский университет. –Пермь, 1986.
47. Калиев Б. Д. Досжанов шыгармаларындагы диалектизмдер мен сөйлөу тілі элементтері жайында ҮҮ Жазушы ждне сөз мдениеті. –Алматы, 1983.
48. Калиев Ғ., Болганбаев Ө. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. –Толукт., -онд. 2-басыл. –Алматы: Дәуір, 2003. 248 б.
49. Карасаев Х. К. Орфографиялык сөздүк. -Б., 2002. 640 б.
50. Карасаев Х. К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк: 5100 сөз. –Ф.: КСЭнин башкы редакциясы, 1986. -195,-239-б-р. 424 б.
51. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. –Б.. 2003. 265 б.
52. Кодухов В. И. Введение в языкознание. -2-ое изд., переработ. и доп. –М.: Просвещение, 1987. 288 б.
53. Кожина М.Н. Стилистика русского языка.–М.:Просв., 223б.
54. Крысин Л.П. Современный русский язык: Лексическая семантика. Лексикология. Фразеология. Лексикография. –М.: Издательский центр «Академия», 2007. 240 б.
55. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка. -2-е изд., испр. и доп. –М.: Высш. шк., 1989. 216 б.
56. Кырбашев К.«Манас»эпосунун стили. -Ф.:Илим, 1983. 173б.

57. Кырбашев К. А. Осмоновдун поэзиясынын тили. –Ф.: Илим, 1967. 100 б.
58. Кырбашев К. Язык поэзии Алыкула Осмонова: Автореф. ...канд. филол. наук. –Ф., 1968. 26 б.
59. Кыргыз тилинин жалпы элдик жана диалектилик лексикасы ҮҮ Кыргызстан маданияты. -1969. 24-сент.
60. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү: I т. –Ф.: Мектеп, 1984.
61. Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя: Избранные статьи. –Л.: Худ. лит., 1971. 288 б.
62. Лингвистический энциклопедический словарь Ү Гл. ред. В.Н.Ярцева. –М.: Сов. энциклопедия, 1990. 685 б.
63. Мамытов Ж. «Сынган кылыч» романындагы тарыхый стилизация ҮҮ Ала-Тоо. -1977. -№ 12.
64. Мамытов Ж. «Сынган кылыч» романындагы тарыхый стилизация ҮҮ Ала-Тоо -1977. -№ 12:
65. Мамытов Ж. Диалектизмдердин стилистикалык функциялары ҮҮ Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. -2004. -№ 3.
66. Мамытов Ж. Көркөм чыгармалардагы эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы: Филол. ил. докт. ...дис. авторефераты: 10. 02. 01, 10. 01. 01. -Б., 2002. 58 б.
67. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. –Ф.: Мектеп, 1990. 124 б.
68. Мамытов Ж. Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы. –Каракол, 2002. 200 б.
69. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили: Лексикалогия. –Ф.: Мектеп, 1971. 100 б.
70. Маразыков Т. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар: III китеп. –Б.: Бийиктик, 2005. 166 б.
71. Маразыков Т. Текст таануу жана анын айрым маселелери: I китеп. -Б.: Бийиктик, 2005. 144 б.
72. Маразыков Т. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы: II китеп.–Б.: Бийиктик, 2005. 167б.
73. Мочоев Дж. Арабизмы в кыргызском языке: Этимологический словарь. –Б.: Айбек, 1998. 256 б.
74. Мукамбаев Ж. «Жаңырык» романындагы диалектизмдер ҮҮ Кыргызстан маданияты. -1962. -22-апр.
75. Мукамбаев Ж. Жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү жана аларды көркөм чыгармаларда колдонуу ҮҮ Ала-Тоо. 1969. -№ 4.
76. Мукамбаев Ж. КТДС 1976.
77. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы. Б., -1998.

78. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. I т. Онд., тол. 2-бас. –Ф.: Илим, 1976.
79. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин жалпы элдик жана диалектилик лексикасы. ҮҮ Ахматов: 70 (Профессор Т.К.Ахматовдун 70 жылдыгына арналган илимий конференциянын (1999-ж.) материалдары) Ү Ред. И.Абдувалиев. –Б., 2005.
80. Мукамбаев Ж. Сөз күчү («Сынган кылыч» романын тили жөнүндө) ҮҮ Кыргызстан маданияты. -1972. -5-январь.
81. Мураталиев М. Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги өзгөчөлүктөр. –Ф.: Илим, 1976. 182 б.
82. Мусаев С. Ж. Текст: Прагматика, структура. –Б.: Раритет Инфо. -2000. 322 б.
83. Назаралиев Т. Адабий тилдин өнүгүшүндөгү диалектизмдердин ролу ҮҮ Ала-Тоо. -1978. -№ 10.
84. Назаралиев Т. Киргизские народные строительные термины: Автореф. дис. .канд. филол. наук. –Ф., 1969.
85. Одинцов В. В. Стилистика текста. –М.: Наука, 1980.
86. Оморов А. Жолон Мамытовдун поэтикасынын айрым маселелери: Филол. ил. канд. ...дис. авторефераты: 10. 02. 01. –Б., 2004. 24 б.
87. Орузбаева Б. О. Кыргыз тил илими: Макалалар жыйнагы: II том. –Б.: Илим, 2004. 288 б.
91. Өмүралиев С.Ч. Айтматовдун көркөм текстине лингвистикалык илик. Монография. –Б., 1999 158 б.
92. Петрищева Е. Ф. Внелитературная лексика в современной художественной прозе ҮҮ Стилистика художественной литературы. –М. Наука, 1982. -19-33-б-р.
93. Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. –М.: Гос.учебно.пед.изд-во министерства просвещения РСФСР, 1957.-4-б.80 б.
94. Пустовойт П.Т. От слова к образу. –Изд. 2-е, переработ. –Киев: Изд-во Вадьянска школа, 1974. 190 б.
95. Санжина Д.Д. Диалектные слова в языке бурятских исторических романов ҮҮ Диалектная лексика в монгольских языках. –Улан-Удэ: БФ СО АН СССР.
96. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Б.: Кыргызстан –Сорос фонду, 1997.328 б.
97. Сапарбаев А. Матафоры в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 02. –Ф., 1975 34 б.
98. Сарыбаев Ш.Ш. Диалектная лексика как источник обогащения литературного языка ҮҮ Қазақ тилиндегі аймактык ерекшеліктер. – Алматы: Ғылым, 1990. 29-37-б-р.

99. Сарыбаев Ш. Ш. Проблемы казахской региональной лексикографии: Автореф. дис. ...докт. филол. наук. –Алма-Ата, 1973.
- 100.Сарыбаев Ш., Накысбеков О. Казак тілінің аймақтық лексикасы. – Алматы, 1989. 192 б.
- 101.Сарыбаев Ш., Накысбеков О. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. –Алматы: Ғылым, 1996. 200 б.
- 102.Современный русский язык Y Под. ред. П.А. Леканта. –М.: Высш. школа, 1982. 399 б.
103. Современный русский язык Y Р.Н.Попов, Д.П.Валькова, Л.Я.Маловицкий, А.К.Федоров. -2-е изд. испр. и доп. –М.: Просвещение, 1986. 464 б.
- 104.Современный русский язык Y П. А. Лекант, Н. Г. Гольцова, В. П. Жуков и др. Y Под ред. П. А. Леканта. –М.:Высш. шк., 1983. 399 б.
- 105.Современный русский язык Y Под ред. П. А. Леканта. –М.: Высш. школа, 1982. 399 б.
106. Современный русский язык: Лексика и фразеология Y Под ред. Д. Э. Розенталя. -4-е изд., испр. и доп. –М.: Высшая школа, 1984.
- 107.Современный русский язык: Лексикология.–Ташкент: Укитувчи, 1991.
- 108.Современный русский язык: Част I. Y Под ред. Д. Э. Розенталя. – М.: Высшая школа, 1979. 318 .
- 109.Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. –Т. I. –Л.: Наука, 1975. 672 б.
- 110.Сөз күчү («Сынган кылыч» романынынын тили жөнүндө) YУ Кыргызстан маданияты. -1972. -5-январь.
- 111.Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары: Публицистикалар жана адабий макалалар. –Ф.: Кыргызстан, 1982. -102-б.
- 112.Сыдыкова Т. К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдер: Филол. ил. канд. ...дис. авторефераты: 10. 02. 01. – Б.,2003. 19б.
- 113.Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили: 1-том. –Бишкек-Нарын: Айат, 2004. 156 б.
- 114.Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили: 2-том. –Бишкек-Нарын, 2005. 130 б.
- 115.Сыздыкова Р. XV-XVII ғасырлардагы казак көркөм әдебиет тіліи YУҚазак әдебиет тілінің қалыптасу тарыхы мен даму жолдары. – Алматы, 1981. -60-86-б-р.
- 116.Сыздыкова Р. Абай шығармаларының тілі: Лексикасы мен грамматикасы. –Алматы, Ғылым, 1968;
- 117.Сыздыкова Р. Сөз қолданыс және әдеби норма YУ Жазушу және сөз мәдениеті. –Алматы: Ғылым,1983. 24-42-б-р.

- 118.Таджикско-русский словарь. –М.: Госизд-во иностранных и национальных словарей, 1954. -126-б. 789 б.
- 119.Турдалиев Б. Ҳамза ва Ўзбек адабий тили. –Тошкент, 1981. 104 б.
- 120.Данияров Х., Йулдошев Б. Адабий тил ва бадий стиль. –Тошкент, Фан, 1988. 208 б.
- 121.Турдукожоев Т.Ч.Айтматовдун чыгармаларынын стилдик өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн көркөм сөз каражаттары: Филол. ил. канд. ...дис. авторефераты: 10. 02. 02. –Б., 2000. 30 б.
- 122.Турсунов А. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө ҮҮКыргыз ССР Илимдер академиясынын кабарлары.-1969.- №1.84-92-б-р.
- 123.Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги узбек адабий тили. –Кайта ишланган, тулдир. 3-нашри. –Тошкент: Узбекистон, 1992. 399 б.
124. Узбек тили лексикологияси Ү Масәул мухарирлар: А. Ходжаев, А. Ахмедов. –Тошкент, Фан, 1981. 314 б
- 125.Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик. –Б., 1994.
- 126.Усубалиев Б. Ш. Антонимы в киргизком языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук:10. 02. 02. –Ф., 1982. 23 б.
- 127.Файзуллаев Б.Ф. Диалектизмы в языке художественных произведений: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 02. – Ташкент, 1979. 24 б.
- 128.Фомина М. И. Современный русский язык: Лексикология. –Изд. 2-ое, испр. и доп. –М.: Высшая школа, 1989. 336 б.
- 129.Чернышев В.И. Избранные труды в 2-х т. Ү Сост. А.М.Иорданский, В.Г.Костомаров, И.Ф.Протченко: Т. 2: Язык и стиль писателей. Диалектология. Правописание и методика преподавания. Persopolia. –М.: Просвещ., 1970. 718 б.
- 130.Чичерин А. В. Сила поэтического слова: Статьи, воспоминания. – М.: Советский писатель, 1985. (320 б.)
- 131.Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. - Изд.2-е, испр. –М.: Просвещение, 1972. 328 б.
- 132.Шмелцв Д.Н. Современный русский язык: Лексика. – М.:Просвещение, 1977. 335 б.
- 133.Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Хожиев А., Расулов И., Дониеов Х.Хозирги узбек адабий тили: 1 кисм. –Тошкент,1980. 448 б.
- 134.Эгембердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 02. –Ф., 1980. 18 б.
135. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М., 1965.
136. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. – Ф.: Мектеп, 1971. 292 б.

137. Якубинский Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование
У Ответ. ред. А.А.Леонтьев. –М.: Наука, 1986 (208 б.).

ШАРТУУ КЫСКАРТУУЛАР

1. Пайдаланылган булактардын авторлорунун жана көркөм чыгармаларынын кыскартуулары

К. П. «А. к...» - К. Пахыров. Асман көктө бирдей турат жылдыздар: Ырлар жана поэма. –Ош, 1998. -90 б.

К. С. «Кер.» - К. Сабыров. Керээз: Ырлар. –Ф.: Адабият, 1990. - 192 б.

К. С. «Нур б.»- К. Сабыров. Нур булак: Лирика. –Б.: Сабыр, 2002.-60 б.

М.Ү.«А.а.» -М.Үсөнов. Ааламдар алкагында: Роман. –Б.: Сабыр, 2000. -176 б.

М. Ү. «С. ж.» - М. Үсөнов. Сакылар жери: Тарыхый роман. –Б.: Сабыр, 2001. -200 б.

М. Г. «Д. ш.» - М. Гапаров. Дарыялар шоокуму: Повесттер. –Ф.: Мектеп, 1979. -136 б.

М. Г. «К. б.» - М. Гапаров. Кызыл беде: Повесттер жана аңгемелер. –Ф.: Кыргызстан, 1980. -168 б.

Н. С. «А.» - Н. Саади. Ашыкбаян: Повесть-дастан. –Ош, 2006. - 120 б.

Н. С. «Ж. к.» - Н. Сайдуллаев. Жоголгон күн: Роман жана повесттер. –Ош, 1995. -218 б.

Н. С. «К.» - Н. Саади. Кызыл: Роман. –Ош, 2007. -304 б.

Н. С. «Күн б.» - Н. Сайдуллаев. Күн башбакты: Повесттер жана аңгеме. –Б.: Адабият, 1991. -160 б.

Н. С. «М. ө.» - Н. Саади. Миң өлөң: Ырлар. –Б.: Сабыр, 2005. - 192 б.

Н. С. «Х. Ш.» - Н. Сайдуллаев. Хан Шырдак: Роман дастан. –Ош, 2000. -272 б.

«Т. б.» - Тоо булагы: Жаш жазуучулардын аңгемелери. –Ф.: Кыргызстан, 1980. -280 б.

Э. «А. ө.» (гезит) – «Алтын өрөөн» (Эркин гезит).

Э. Э. «М. п.» - Э. Эрматов. Мухаммед пайгамбар: Дастан –Б., 2001. -392 б.)

Э. Э. «Мах.» - Э. Эрматов. Махабат: Тандалма ырлар, поэмалар, трагедия. –Б., 1995. -432 б.

2. Терминдик аталыштар жана айрым сөздөр

Ад. т. – адабий тил
ад. уң. – адабий уңгу.
айт. – айтылышы
ат. – ат атооч.
байл. – байламта
бөл. – бөлүкчө
д. м. – диалектилик маани
диал - диалектилик
диал. т. – диалектилик тилде
диал. уң. – диалектилик уңгу
жаз. – жазылышы
жерг. – Тажик Республикасынын Жерге-Тал, Шаа-Туз райондору тарап.
зат. – зат атооч
лейл. – Лейлек тарап
мис. – мисалы
өзг. – Өзгөн тарап
өт. м. – өтмө маани
пам. – Памир тарап
СССР – Союз Советских Социалистических Республик (Советтер Союзунун Социалисттик Республикасы)
суз. – Сузак тарап.
сын – сын атооч.
сырд. – сырдык сөз
түнд. диал. – түндүк диалектилерде
түшт. б. диал. – түштүк батыш диалектиде
түшт. диал – түштүк диалектилерде
түшт. чыг. диал. – түштүк чыгыш диалектиде
такт. – тактооч
туур. – тууранды сөз
уң. – уңгу
чыг. - чыгармаларда
эт. – этиш

3. Кыргыз диалекталогиасында колдонулуучу транскрипциялык тамгалар

∂ - уччул, ачык, кыска үндүү
∂∂ - уччул, ачык, созулма үндүү

W – эринчил дифтонгулардын составында кездешүүчү чормогой эринчил тыбыш

h – көмөкөйчүл үнсүз тыбыш

X – терең түпчүл, жылчыкчыл үнсүз тыбыш

v- кош эрин-эринчил, жылчыкчыл үнсүз тыбыш

5. Шарттуу белгилер

< - бир форманын экинчи формадан пайда болушу

> - бир форманын экинчи формага өтүшү

+ - мүчөнүн уңгуга жалганышы

= - мүчө улангандан кийин

Y - ыр саптарынын жаңы жолдон башталышы